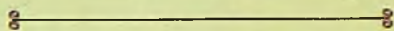

2
414

ТЕРМИЗЛИК ИККИ АЛЛОМА

*АБУ ИСО МУҲАММАД
ТЕРМИЗИЙ*

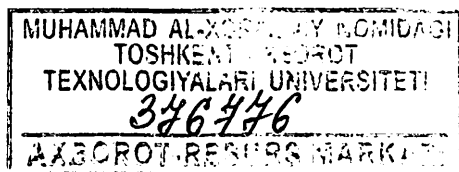
ҲАКИМ ТЕРМИЗИЙ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
BAZIRLAR MAҲKAMASI
TOШKENT ISLOM UNIVERSITETI

У.М.Уватов
И.С.Усмонов

ТЕРМИЗЛИК
ИККИ АЛЛОМА

«Тошкент ислом университети»
нашриёт-матбаа бирлашмаси
Тошкент – 2017

УЎК 28:01(091)

86.38г(5Ў)

У 14

Уватов У., Усмонов И.

Термизлик икки аллома [Матн] / У. Уватов, И. Усмонов. -
Тошкент : Тошкент ислом университети, 2017. - 144 б.

КБК 86.38г(5Ў)

Масъул муҳаррир:

З.Исломов, филология фанлари доктори, профессор

Такризчилар:

Н.Муҳамедов, тарих фанлари номзоди

М.Алимова, тарих фанлари номзоди

Ушбу рисола термизлик икки буюк аллома Абу Исо Муҳаммад ва Ҳаким Термизийларнинг ҳаёти, ижодий фаолияти, ислом илмлари ривожига қўшган ҳиссаси, илмий-маънавий мероси тадқиқига бағишланади. Алломаларнинг ўз давридаги диний масалалар, инсон руҳияти, ахлоқ-одоб, ҳикмат борасида берган қимматли фикрлари бугунги кунимизда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Айниқса, ҳозирда турли даъволарни илгари сураётган ёт кучларнинг кирдикорларини фош қилишда ҳам ушбу икки алломанинг асарлари беқиёс манба бўлиб хизмат қилади. Зеро, соф ислом таълимоти акс этган ушбу асарларда зўравонлик, хунрезлик, бузуқлик каби иллатлар қораланиб, маънавий баркамоллик ғоялари илгари сурилади. Ўқувчида термизлик алломаларнинг ижоди ҳақида тўлиқ тасаввур пайдо бўлиши учун рисолада уларнинг асарларидан таржималар ҳам келтирилган.

*Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги
Дин ишлари бўйича қўмитанинг 929-сонли хулосаси асосида
тайёрланди.*

ISBN 978-9943-4828-3-8 © Убайдулла Уватов, Иброҳим Усмонов.

© «Тошкент ислом университети»

нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2017

ДЕБОЧА

Термиз қадимдан илмий-маданий марказлардан бири ҳисобланиб, кўплаб буюк алломаларни вояга етказган. Айниқса, Термиз шаҳри IX асрда Мовароуннахрнинг энг йирик ва кўркам шаҳарларидан бири сифатида машҳур бўлган. Шаҳарда илм-фан ва маданият юксак даражада тараққий этган. IX–X асрларда Термизда бошқа илмлар қатори ҳадис ва тасаввуф илми раванқ топа борди. Илм-фаннинг турли соҳалари, жумладан, ислом илмлари бўйича Термиз шаҳридан етишиб чиққан кўплаб алломалар «Термизий» нисбаси билан бутун дунёда машҳур бўлганлар. Жаҳон эҳтиромига сазовор бўлган ана шундай буюк сиймолардан бири – Абу Исо Муҳаммад Термизий бўлса, яна бири Ҳаким Термизийдир.

Жаҳон илм-фани ривожига салмоқли ҳисса қўшган кўплаб алломаларимиз, айниқса, қадим Термиздан етишиб чиққан буюк сиймоларнинг ҳаёти ва илмий меросини ўрганишда 2014 йил май ойида Самарқандда бўлиб ўтган «Ўрта асрлар Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривожигаги роли ва аҳамияти» мавзусидаги халқаро конференцияда Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислом Каримовнинг нутқлари том маънода тарихий аҳамиятга эга бўлган эди. Биринчи Президентимиз нутқида айтилган «Бебаҳо илмий меросни янада теран тадқиқ этиш ва омалаштиришга қаратилган саъй-ҳаракатларга янги туртки бериш» деган пурмаъно фикрлари юртимиз аллома ва мутафаккирлари қолдирган бой ва қиммат-

ли меросни ўрганишда алоҳида аҳамият касб этди. Шу билан бирга Ислом Каримовнинг айна шу 2014 йил 28 ноябрь куни Термиз шаҳри яқинида жойлашган «ал-Ҳаким ат-Термизий ёдгорлик мажмуасини» зиёрат қилиш пайтида термизлик алломалар илмий меросини тадқиқ этиш, уларни содда ва оммабоп услубда кенг халқ оммасига етказиш борасидаги қимматли кўрсатмалари ушбу масаланинг нақадар муҳим ва долзарблигини кўрсатади. Чунончи, Биринчи Президенти-мизнинг ушбу кўрсатмаларидан келиб чиқиб 2015 йил Тошкент давлат шарқшунослик институти ҳузуридаги Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқ қўлёзмалари марказида «Термизлик алломалар илмий меросини тадқиқ этиш, асарларини таржима қилиш ва нашр этиш» бўйича амалий грант дойиҳаси ишлаб чиқилди. Ушбу лойиҳада белгиланган вазифаларни амалга ошириш мақсадида соҳа бўйича республикамизда кўзга кўринган олимлар ва мутахассислардан иборат ижодий гуруҳ қизғин иш олиб бормоқда.

Мамнуният билан айтиш керакки, ўтган қисқа вақт мобайнида бу йўналиш бўйича талай ишлар амалга оширилиб, олимларимиз томонидан қатор илмий ва оммабоп рисоалар, мақолалар чоп этилиб, бир неча илмий-амалий анжуманлар ҳам ўтказилди. Энг муҳими, термизлик олимлар яратган асарларни араб ва форс тилларидан ўзбек тилига таржима қилиш, уларнинг давримизгача етиб келган асарлари, қўлёзмаларининг фихристи (каталоги)ни тузиш бўйича эътиборга молик ишлар амалга оширилди. Шулар жумласидан, тадқиқотчи Ж.Ҳамроқулов томонидан Ҳаким Термизийнинг «Ҳаж ва унинг сирлари» (ал-Ҳажж ва асроруху) номли асарининг ўзбек тилидаги таржимаси, илмий изоҳлари, кўрсаткичлари билан нашр этилди. Ҳаким Термизийнинг яна бир муҳим асари «Адабун-нафс» асари «Инсон одоби» номи билан ёш тадқиқотчи

К.Раҳимов томонидан араб тилидан таржима қилиниб, ўзбек тилида илмий изоҳлари ва кўрсаткичлари билан нашр этилди. Лойиҳа доирасида амалга оширилган муҳим ишлардан яна бири «Термизлик алломалар асарларининг қўлёзмалари каталоги»нинг нашр этилиши бўлди. Каталогдан ўрта асрларда фаолият кўрсатган ўн иккита термизлик алломаларнинг мамлакатимизда ва ўндан ортиқ хорижий давлатларда сақланган 129 асарининг 452 та қўлёзмасининг илмий тавсифи ўрин олган. Ушбу каталогнинг нашр этилиши термизлик алломалар қолдирган бой илмий-маънавий меросни чуқур ўрганишда алоҳида аҳамиятга эгалиги билан қимматлидир.

2016 йил 11 октябрь куни Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев Сурхондарё вилоятига ташриф буюрди. Вилоятга сафарини Ҳаким Термизий мажмуаси зиёрати билан бошлаган Шавкат Мирзиёев Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Ислом Каримов ушбу воҳага ташрифини одатда мазкур муборак қадамжони зиёрат қилишдан бошлашини эсга олди. Шавкат Мирзиёев улуғ алломалар меросини ўрганиш, тарғиб этиш, қадамжоларини обод қилиш юзасидан тавсия берар экан, термизлик алломалар қўним топган ушбу масканда Ислом Каримов ташаббуси билан кенг кўламли ободонлаштириш ишлари амалга оширилгани, зиёратчилар учун барча қулай шароитлар яратилганини алоҳида таъкидлади. Шу билан бирга термизлик алломалар меросини ўрганиш бўйича ҳали қилинадиган ишлар кўплиги, айниқса Абу Исо Термизий зиёратгоҳини ободонлаштириш ишларига алоҳида эътибор қаратилаётганига урғу берди. Президент Ш.Мирзиёевнинг Сурхон заминига қилган ташриф термизлик алломалар илмий-маънавий меросини ўрганиш ишларига янги руҳ ва куч-қувват бағишлади. Ушбу ишларнинг узвий давоми сифатида 2017 йил 14

Февраль куни эълон қилинган «Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот марказини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-2774 сонли давлатимиз раҳбарининг қарори асосида термизлик алломалар илмий-маънавий меросини ўрганиш ва хотирасини абадийлаштиришга доир ишлар тизимлилик ва мунтазамлик касб этади.

Мазкур кўрсатмаларнинг ижроси юзасидан ёзилган ушбу рисола термизлик икки машҳур аллома Абу Исо Муҳаммад ва Ҳаким Термизийларнинг ҳаёти, ижодий фаолияти, ислом илмлари ривожига қўшган ҳиссаси, илмий-маънавий мероси тадқиқига бағишланади. Алломаларнинг ўз давридаги диний масалалар, инсон руҳияти, ахлоқ-одоб, илму ҳикмат борасида берган қимматли фикрлари бугунги кунимизда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Айниқса, ҳозирги вақтда турли пуч даъволарни илгари сураётган ёт кучларнинг кирдикорларини фош қилишда ҳам ушбу икки алломанинг асарлари беқиёс манба бўлиб хизмат қилади. Зеро, соф ислом таълимоти акс этган ушбу асарларда зўравонлик, хунрезлик, бузуқлик каби иллатлар қораланиб, маънавий баркамоллик ғоялари тараннум этилади. Ўқувчида термизлик алломаларнинг ижоди ҳақида тўлиқ тасаввур пайдо бўлиши учун рисолада уларнинг асарларидан таржималар ҳам келтирилган.

Бугунги кунда аждоқларимиз томонидан асрлар мобайнида яратилган ғоят бебаҳо хазинани илмий асосда ўрганиш, дунёқарашимизнинг узвий қисмига айлантириш борасида кўплаб ишлар амалга оширилмоқда. Мазкур ишлар табаррук заминимиздан етишиб чиққан буюк мутафаккирларнинг ҳаёти ва ижодини холис баҳолаш, улар меросининг инсоният тафаккури, ислом маданияти ва цивилизацияси ривожигаги ўрни, инсонлар маънавиятини маърифат зиёси билан мунаввар этишдаги аҳамиятини илмий асосда тадқиқ

этиш имконини беради. Бу борада Тошкент ислом университети томонидан қатор хайрли, илмий аҳамиятга молик ишлар олиб борилмоқда. Жумладан, алломаларимиз бебаҳо асарларидаги ҳаётбахш ҳикматлар, уларнинг ибратли ҳаёт йўли, қолдирган улкан меросининг моҳиятини англашда Тошкент ислом университети мутахассислари томонидан «Буюк аждодларимиз» туркумида чоп этилаётган ушбу рисоалар ўз ўрнига эга бўлади, деган умиддамиз.

Муаллифлардан

АБУ ИСО МУҲАММАД ТЕРМИЗИЙ

**Ўзбекистон Республикасининг Биринчи
Президенти Ислом Каримов Абу Исо Муҳаммад
Термизий ҳақида**

Бизнинг тарихимизда жаҳонга донг таратган улуғ мутафаккирлар ўтган экан, уларнинг қолдирган илмий-маънавий мероси, ибратли ҳаёти, таълимоти бугунги муаммоларни ечишда бизга қўл келаётган экан, бу меросни ўрганмасликка, таърифламасликка, тарғиб этмасликка ҳаққимиз йўқ.

Биринчи Президентимиз 2014 йилнинг 29 ноябрида Термиз шаҳрига «Амир Темур» орденини топшириш муносабати билан ташриф буюриб, бу азим шаҳар ва ундан етишиб чиққан алломалар хусусида, жумладан, бундай деган: «Барчамиз учун муқаддас бўлмиш Термиз тупроғида қандай улуғ аллома ва мутафаккирлар, азиз-авлиёлар яшагани, улар Термизий деган ном билан ислом дунёсида қандай ёрқин из қолдирганлари ҳаммамизга яхши маълум. Ҳақиқатан, бу табаррук диёрдан етишиб чиққан буюк аллома Ҳаким Термизий, дунёдаги энг ишончли олтита ҳадис тўпламларидан бирини яратган машҳур муҳаддис Абу Исо Термизий, теран мазмунли асарлари билан Шарқда ном қозонган адиб Собир Термизий, ислом фалсафаси ривожига муносиб ҳисса қўшган Абу Бакр Варроқ Термизий каби мумтоз зотлар наинки халқимиз, балки бутун мусулмон оламининг фахру ифтихори ҳисобланади».

Ислом Абдуғаниевич Каримов республикамизнинг Биринчи раҳбари сифатида фаолият бошлаган 1989 йилдан эътиборан юртимиздан чиққан буюк алломаларнинг ҳаёти ва уларнинг илмий-маънавий меросини ўрганишга алоҳида эътибор қаратила бошланди. Жумладан, 1990 йилнинг кузида республикамиз раҳбарининг қўллаб-қувватлашлари туфайли Абу Исо Термизийнинг мақбараси бир қадар қайта тикланди. Аллома таваллудининг 1200 йиллиги юртимизда кенг нишонланиб, «Имом ат-Термизий мероси ва ҳозирги замон» мавзусида халқаро конференция ўтказилди. Ушбу анжуманда кўплаб хорижлик олимлар иштирок этгани том маънода тарихий воқеа бўлиб, буюк муҳаддисга кўрсатилган юксак ҳурмат-эътибордан фахр-ифтихорга тўлган эдик. И.А.Каримов собиқ иттифоқ раҳбарларининг ва турли-туман ғаламисларнинг қаршилигига қарамай ушбу илмий анжуман иштирокчиларига табрик йўллаб, бу хайрли ишга раҳнамолик қилган эди.

Биринчи Президентимиз ўзининг «Юксак маънавият – енгилмас куч» асарида юртимиздан чиққан буюк аллома, ҳадис илмининг султони имом Бухорийга ва унинг ислом дини таълимотида Куръони каримдан кейин турадиган «Саҳиҳ Бухорий» асарига юксак баҳо бериб: «Яна бир улуғ ватандошимиз – Абу Исо Муҳаммад ат-Термизийнинг маънавий мероси, жумладан, «Сунани Термизий» асари ҳам мусулмон оламида ана шундай юксак қадрланади. Алломанинг асрлар давомида олиму фузалоларга дастур бўлиб келган инсоф ва адолат, инсонпарварликни тарғиб этувчи ғоялари ҳозирги мураккаб давримизнинг кўплаб ахлоқий-маънавий масалаларини ҳал этишда ҳам муҳим аҳамият касб этиши билан эътиборга молиқдир», дея таъкидлаган.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Миромонович Мирзиёев Абу Исо Муҳаммад Термизий ҳақида

Бундан ўн икки аср муқаддам яшаб ўтган буюк аллома Абу Исо Муҳаммад Термизий ҳазратларининг том маънода тарихий аҳамиятга молик илмий-маънавий мероси, айниқса, ислом дини таълимотининг асосий манбаларидан бири ҳисобланган ҳадис илмига оид қимматли асарлари билан юртимиз довруғини дунё бўйлаб тарқалашига салмоқли ҳисса қўшган эдилар. Албатта, биз барчамиз шундай буюк ватандошимиз билан ҳар қанча фахрлансак арзийди. Бинобарин, биз авлодларнинг асосий вазифамиз ва бурчимиз улуғ ватандошимизнинг юксак ҳурматини ўрнига қўйиб, аллома абадий қўним топган бу табаррук жойни унинг юқори мақомига яраша батамом қайта қуриб, мухташам, замонавий зиёратгоҳга айлантириш ҳаммамиз учун ҳам қарз, ҳам фарз деб ўйлайман.

Буюк муҳаддис Абу Исо Муҳаммад Термизийнинг илму ирфонни эгаллаш йўлидаги беқиёс саъй-ҳаракатлари, айниқса, унинг ақл бовар қилмайдиган даражадаги зеҳни ва хотираси, умуман олганда, алломанинг ибратларга тўла ҳаёт тарзи ҳозирги давримиз учун ҳам, айниқса, ёш авлод учун ғоятда муҳимлигини таъкидлаш зарур. Шу нуқтаи назардан алломанинг ўз устози Имом Бухорийга бўлган чексиз ҳурмати ва садоқати, ҳаттоки, унинг вафоти туфайли қаттиқ ғам-ғуссага ботиб кўп йиғлаганидан кўзлари ожиз бўлиб қолганлиги ҳозирги давримиз учун ҳам ғоятда ибратлидир. Чунончи, азалдан юртимизда мавжуд бўлган устоз-шогирд ўртасидаги самимий муҳаббат ва муносабат анъанаси ибрат олса арзийдиган инсоний фазилатлардан ҳисобланади.

Буюк алломалар Абу Исо Муҳаммад Термизий ҳақида:

Абдул Карим Самъоний: «Абу Исо Термизий ҳеч шубҳасиз ўз асрининг улуғ олими, айниқса, ҳадис илмида барча иқтидо қиладиган алломадир. У «Ал-Жомеъ», «Тарих»га оид, «Ал-Илал» каби буюк асарларини тасниф қилди. Ҳадисларни ёдда сақлаш ва аниқ билиш (забт)да одамлар орасида у ҳақида зарбулмасаллар тарқалиб кетганди».

Ибн ал-Асир: «Абу Исо Термизий беназир олим ва ҳофиз (ёддан биладиган) бўлиб, бир неча қимматли асарларнинг муаллифи. Айниқса, ҳадис илмига оид «Ал-Жомеъ» асари».

Ҳофиз Умар ибн Алак (X аср): «Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий вафот этти-ю бутун Мовароуннаҳр ва Хуросонда илм-у ирфонда-ю тақво (художўйлик)да ўзидан кейин Абу Исо Термизийга ўхшаш биронта ҳам (олимни) қолдирмади. Устозининг вафоти туфайли кўп йиғлаганидан узоқ йиллар кўзи ожиз ҳолда яшади».

Ал-Ҳофиз Тақиюддин ал-Исъардий: «Ҳадис илмининг буюк алломаси Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий Абу Исо Термизийдан ҳадислар ёзган ва бу ишини ўзига фахр-ифтихор деб ҳисоблар эди».

Абу Жаъфар ибн Зубайр: «Ҳадис соҳасига оид илмларни билишда Абу Исо Термизийга тенг келадиган бирорта ҳам олим йўқ!»

Ҳофиз Жамолиддин Абу Ҳажжож Юсуф Миззий: «Абу Исо Термизий ҳадисларни ёд биладиган буюк алломалардан бири бўлиб, Аллоҳ уни мусулмонларга нафи тегадиган бир зот қилиб яратган эди».

Ибн ал-Имод Ҳанбалий: «Ҳадис илмида ўз тенгқурларидан батамом устун, у (ҳадис)ларни ҳифзи (ёдда сақлаш)да ва уларни ҳар томонлама мукамал билишда айни бир мўъжиза эди».

Мулла Алий Қорий: «Термизий ўз илмида якка-ю ягона бўлган беназир аллома, ҳадисларни ёд билишда эса энг чўққисига етишган сиқа (ишончли) олим эди».

Ибн Касир: «Абу Исо Термизий ўз замонасида ҳадис илмининг буюк алломаларидан бири эди».

Бутун Шарқда машҳур бўлган буюк алломаларнинг шу қадар юксак ва шарафли эътирофлари Абу Исо Муҳаммад Термизийнинг олим сифатида беназир бўлишлиги баробарида унинг ғоятда юксак инсоний фазилатлар соҳиби бўлгани ҳам ҳар қандай таҳсинга лойиқдир. Энг муҳими, аждодларимизнинг ҳаётий турмуш тарзига айланган илм ва амални жам қилишдек беқиёс бахт-у шарафга сазовор бўлган улуг сиймо сифатида ҳам оламшумул шухрат қозонган.

Ҳадис илмига бахшида умр

Имом Термизийнинг ҳаёти ва илмий-маънавий меросини ўрганиш бир қарашда осон бир ишдек кўринади. Чунки бу олимнинг таржимаи ҳоли ва унинг ижодий фаолияти ҳамда улар билан боғлиқ маълумотларни биографик характердаги асарлар ва манбаларга муурожаат қилиш билангина амалга оширса бўладигандек туюлади. Лекин бу буюк инсоннинг ибратларга тўлиқ ҳаёти-ю бой ва қимматли илмий-маънавий меросига чуқурроқ қаралса, унинг бизнинг давримизгача етиб келган абадий барҳаёт асарларида тўла намоён бўлган, бу унинг ақл бовар қилмайдиган шахсияти билан боғлиқ бепоён, чексиз чегарасиз кенгликлар ва худудига етишни имкони бўлмаган уфқлар кўз олдимизга намоён бўлади.

Имом Термизийнинг ёрқин ҳаёт нури унинг юксак даражадаги илм-у зиёси ва зоҳидлигини ўзида намоён қилиб, ўз даврида Мовароуннаҳр минтақасининг

Самарқанд ва Бухоро шаҳарларидан унчалик узоқ бўлмаган Термиз шаҳридан ислом дунёсининг машриқидек узоқ-узоқ нуқталаригача чарақлаб порлади.

Имом Термизий ўз илмини ошириш, айниқса, пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг ҳадисларини ўрганиш мақсадида Хуросон, Ироқ ва Ҳижознинг турли шаҳарларига сафар қилди. Илм олиш, хоссатан ҳадисларни эшитиш, ҳадисшунос (муҳаддис) олимларнинг суннати эди, чунончи, улар ҳатто битта янги ҳадисни бевосита унинг ровийсидан эшитиш учун чўл-у биёбонларни босиб ўтиб, узоқ ўлкаларга сафар қилардилар. Бундан кўзланган мақсад олий санад (ровий)га эришиш ва ўзи ҳеч қачон эшитмаган янги ҳадисларни ишончли ровийлардан тинглаб, уларни аниқ ҳолда ёзиб олишдек ғоятда муҳим ишлар билан шуғулланар эди. Мана шундай фидоий олимларнинг тинимсиз ва машаққатли меҳнатлари-ю саъй-ҳаракатлари туфайли ислом тарихи ва манбалари биз авлодларга бой мерос қолдирган ҳадисшунос олимларнинг илмий ва маданий масалалардаги самарали ҳамкорликлари ҳақида ёрқин ва ўзига хос саҳифалар қолдирганлиги таҳсинга лойиқдир.

Ислом машриқи аҳлларининг илм-у ирфони ва уларнинг таълимотлари, фикрлари кўп ўтмасдан Ислом мағрибида ўзининг жозибадор, эътиборга лойиқ акс-садосини топарди. Ушбу долзарб мавзу бўйича тамаддунимиз тарихида жуда кўп мисолларга дуч келинади ва умид қиламизки, айти шу мавзу келажакда чуқур ўрганилиши зарур бўлган мавзулардан бири бўлиб қолади.

Имом Термизий ўзи яшаган Термиз шаҳридан кўп ҳам узоқ бўлмаган Нишопур шаҳрига сафар қилиб, ҳадис илмининг алломаси, ҳадис илмининг султони Имом Бухорий билан учрашди. У Имом Бухорийдан ҳадис илмидаги фикҳий масалалар ва иллатли ҳадис-

лар хусусида кўп нарсалар ўрганиб, чуқур билимга эга бўлади. Шунга қарамасдан Имом Бухорий ҳазратлари ҳам ўз навбатида шогирди Термизийдан айрим масалаларда кўпгина фойда кўрганлиги ҳам айна ҳақиқатдир. Жумладан, Бухорий у кишидан ҳадислар ривоят қилди, Термизийнинг одоб-ахлоқдаги кўплаб фазилатларига гувоҳ бўлиб, самимий такаллуф билан: «Мен Сиздан кўрган фойда, Сиз мендан кўрган фойдадан кўпроқ», – деб унга нисбатан ўз ҳурмати билдирган эди. Имом Термизий чиндан ҳам солих, тақводор, мўмин киши бўлиб, кўп йиғлайверганидан ҳатто ҳаётининг охирида кўзи ожиз бўлиб қолган эди.

Алломанинг асосий асари бўлмиш «Ал-Жомеъ»нинг кўплаб фазилатли жиҳатлари илм аҳллари орасида кенг кўламда тарқалгач, олим-у тадқиқотчилар томонидан уни ўрганишга эътибор ғоятда кучайди. Жумладан, Тусий (вафоти 312 ҳижрий сана) Имом Термизий вафотидан ўттиз йил ўтгач, асарнинг танланган (истихрож) шаклини тузиб чиқди. Имом Термизийнинг «Ал-Жомеъ ус-саҳиҳ» асарини чуқур ўрганиш бўйича, айниқса, араб мамлакатлари, Ҳиндистон ва Покистон олимлари алоҳида жидду жаҳд кўрсатганларини таъкидлаш зарур. Чунки улар томонидан Термизийнинг бу асарига араб, урду ва форс тилларида элликка яқин шарҳлар ёзилди. Шунингдек, устоз доктор Нуриддин Итр ўзининг «Имом ат-Термизий ва-л-мувозанат байна «Жомеъ»ихи ва байна-с-«Саҳиҳайн» («Имом Термизий ва унинг «Ал-Жомеъ» ва икки «Саҳиҳ» асарларини қиёсий ўрганиш») номли қимматли тадқиқотида Термизийнинг «Ал-Жомеъ» асари хусусида ва ҳадис илмига оид кўплаб муҳим маълумотларни келтирган. Биз ушбу рисоламизда бу қимматли тадқиқотдан кўп ўринларда фойдаландик. Айниқса, Ибн Ражаб Ҳанбалийнинг «Шарҳ Илал ат-Термизий ас-сағир» номли асарига оид қисмидан унумли фойдаланганлигимизни алоҳида таъкидлашни истардик.

Мамнуният билан айтиш лозимки, бугунги кунда бизнинг ихтиёримизда Абу Исо Муҳаммад Термизийга оид, шунингдек, ҳадис, унинг илмлари, ровийлар табақалари ва тарихи бўйича олдинги даврга нисбатан кўплаб манбалар ва адабиётлар мавжуд. Мана шунинг ўзи ҳам Имом Термизийнинг ҳаёти ва илмий-маънавий меросини ўрганишда янги босқични бошлашга фойдали ёрдам бўлади ва янги бир талқинда баён қилишда олдимизда турган тўсиқлардан ҳимоя қилади.

Рисоламизни ёзиш жараёнида ҳам Имом Термизийнинг «Ал-Жомеъ» асарининг мукаммал даражада нашр этилган тўлиқ нусхасининг мавжуд эмаслиги, айниқса, ҳадисларга берилган ҳукмларда турли нусхалардаги ихтилофларнинг мавжудлиги, бу ҳол шундай масалаларда намоён бўладиги, Имом Термизий ўз китобида истеъмол қилиш далолатини берган баъзи ҳадислардан ҳақиқий мақсадни англаб идрок этиш учун асарнинг мукаммал нусхасидан қиёсан фойдаланиш талаб этилади.

Имом Термизий иллатли ҳадислар соҳасида асарлар ёзган дастлабки олимлардан бўлиб, бу борадаги аксар маълумотларни устози Имом Бухорий, сўнгра Абу Зуръа Розий ва Имом Абдурахмон Доримий каби олимлардан олган.

Имом Термизийнинг иллатли ҳадисларни ўрганишда тутган ўрнини аниқлаш учун махсус тадқиқот қилиш, ўрганишга эҳтиёж туғилади. Айниқса, алломанинг иллатли ҳадисларга доир «Ал-Илал ус-сағир» ва «Ал-Илал ул-кабир» ҳамда бу тарздаги ҳадисларга бағишланган яна бошқа китобларнинг мавжудлиги ушбу мавзуни ҳар томонлама тўлиқ ўрганиш имконини беради. Жумладан, бошқа ҳадислар билан қиёсий тарзда ўрганиш, унинг манбаларини таҳқиқ қилиш, айниқса, ушбу муҳим соҳани тадқиқ этишда Имом Термизий кўшган ҳиссасини аниқлашга ёрдам беради.

Имом Термизий ўзининг асосий асари «Ал-Жомеъ ус-саҳиҳ»ни тузишда ғоятда юксак, фавқулодда билим ва салоҳиятини намоён қилган эдики, баъзи олимлар унинг бу асарини ҳатто имом Бухорий ва имом Муслимнинг асарларига нисбатан ҳам фойдали асар деб юксак баҳолагандилар. Жумладан, аллома Абул Ҳасан Надавий «У (Термизий) одамлар (олимлар) бугунги кунда «ал-фикҳ ул-муқорин» («қиёсий фикҳ») деб айтадиган мавзуга биринчилардан бўлиб қўл урган олимлардан ҳисобланади», – деб таърифласа, қози Абу Бакр ибн Арабий ва Ибн Рушайд Сабтий ҳамда Ибн Саййид ан-Нос каби олимлар эса имом Термизийнинг бу китоби ўттизга яқин илмларни ўз ичига олганлигини ҳам кўрсатганлар. Рисоламиз имом Термизийнинг ҳаёти, унинг асарлари, услубларини ўрганишда муайян аҳамият касб этади деган умид билдирамиз.

Абу Исо Муҳаммад Термизий даври

Имом Термизий (Аллоҳ уни ўз раҳматига олган бўлсин) ҳижрий учинчи (милодий тўққизинчи) асрда Аббосийлар салтанати даврида яшаган бўлиб, ҳаёти даврида (210–279 ҳижрий, 824–892 милодий йиллар) тўққизта халифа фаолият юритган эди. Улар: ал-Маъмун, Муътасим Биллоҳ, ал-Восиқ Биллоҳ, Мутаваккил Аълаллоҳ, Мунтасир Биллоҳ, Мустабийн Биллоҳ, Муътаз Биллоҳ, Муҳтадий Биллоҳ, Муътамид Аълаллоҳ. Аллома ўз ҳаёти даврида кўплаб сиёсий воқеалар ва диний масалаларга доир фитналарга шоҳид бўлган бўлса-да, у яшаган даврда илм-фан ва маданият гуллаб-яшнаб, бу даврда кўплаб фақиҳлар, муҳаддислар, муфассирлар ва калом илмининг олимлари фаолият кўрсатган эдилар.

Имом Термизий даврида ҳадис ва унга оид илмлар

Ҳижрий учинчи (милодий тўққизинчи) аср ҳадис ва унинг илмлари ривожда алоҳида ўрин эгаллайди. Бу даврда, айниқса, жарҳ ва таъдил соҳасида бир қанча олимлар самарали фаолият кўрсатиб, шуҳрат қозондилар, шунингдек, бу даврда жомеъ, сунан, муснад, жузълар, иллатли ҳадислар, ровийлар ҳаёти ҳақида асарлар битган кўплаб олимлар ҳам фаолият кўрсатдилар. Жумладан, жарҳ ва таъдил ҳамда ровийлар ҳаёти соҳасидаги олимлардан Яҳё ибн Маъийн (вафоти ҳижрий 233 йил), Али ибн Мадиний (вафоти 234 ҳижрий йил), Аҳмад ибн Ҳанбал (вафоти ҳижрий 241 йил), Бухорий (вафоти ҳижрий 256 йил), Иброҳим ибн Яқуб Жузжоний (вафоти ҳижрий 259 йил), Абу Зуръа Розий (вафоти ҳижрий 264 йил), Абу Ҳотим Розий (вафоти ҳижрий 277 йил), Термизий (вафоти ҳижрий 279 йил), Абдурраҳмон ибн Юсуф ибн Хирош (вафоти ҳижрий 289 йил), Насоий (вафоти ҳижрий 303 йил). Бу зикр этилган сиймолар ҳадис илмининг алломалари бўлиб, унинг байроғини баланд кўтариб ўз китоблари, тарихий мерослари билан одамларнинг қалбига шифо бериб, уларга маънавий-маърифий озуқа берадиган илмларни чор атрофга тарқатдилар.

Мана шу ҳақда ўз асрининг имоми Шайх Муҳаммад Анваршоҳ Кашмирий «Файзул-Борий» номли китобида қуйидагича ёзган эди: «Билингки, кейинги (мутаахирийн)ларнинг таҳсину тасдиқ этишлари олдин ўтган (мутақаддимийн)ларнинг таҳсинига мувофиқ бўлмайди. Чунки бурунгилар давр (вақт) жиҳатидан уларга (ўша воқеаларга) яқин бўлганликлари боис улар ҳадис ровийларининг ҳолати, ишларини яхшироқ билганлар, шунга кўра улар (ҳар бир ишга) тўлиқ ишонч ҳосил қилиб, икир-чикирларидан ҳам шубҳон вокиф бўлганларидан сўнггина ҳукм чиқариб, бир қарорга келгайлар.

Аммо кейин ўтганлар (мутааххирийн) бўлса, ўзларининг хотираларида қолган ишлар бўйича фикр қилиб авроқ (китоб)ларда қолган эсдаликларга таяниб ҳукм чиқарадилар, холос. Сиз яхши биласизки, тажрибада синаб кўрган (мужарриб) билан ҳаким (донишманд, файласуф) ўртасида қанча (катта) фарқ бор. Оқ (қоғоз) да бўлган қора чизгилар (ёзувлар) мутақаддимларга нисбатан мутааххирларни қанчалик бамисоли кўзи билан кўргандек илм билан бойитади (фойда келтиради). Чунки улар ўзлари ҳадис ровийларини шахсан бевосита кўрганлар, шу боис улар кимдандир сўраб-суриштиришга ва одамларнинг оғизларидан (тиллари-дан) олишга эҳтиёж сезмаганлар. Шу боис ҳам ана ўша одамлар (ровийлар) ичида энг билимдонларидирлар ва ана ўшалар ибрат намунасидир. Дейлик, (башарти) сиз бир ўринда Нававий қандайдир бир ҳадис хусусида гапирганини учратиб қолдингиз. Имом Термизий бўлса, ўша ҳадисни ҳасан (маъқул) деб ҳисобласа, Ибн Ҳажар Асқалоний (ал-Ҳофиз) эса Термизийнинг бу гапини (ҳасан деб ҳисоблаган) қабул қилмай уни қатъиян ҳасан ҳисобламаган. Унинг (ибн Ҳажарнинг) бу фикри фақат мавжуд (жорий) қоидаларга асосланиб айтилган. Имом Термизийнинг ҳукми бўлса завқ (мойиллик) ва соғлом маънавий фикрлаш (интуиция)га асосланган».

Ушбу тўққизинчи асрга чуқурроқ қарайдиган бўлсак, ҳадис бўйича олти саҳиҳ асарлар ҳам айнан шу даврда тасниф этилган. Ваҳоланки, ўша даврда Аҳмад ибн Ҳанбал, Абу Исҳоқ Мутаавий, Асад номи билан танилган Асад ибн Мусо Муҳаммад ибн Юсуф Фаробий, Убайдуллоҳ ибн Мусо Абасий, Абдуллоҳ ибн Зубайр Ҳумайдий, Яҳё ибн Абдулҳамид Ҳамминий, Мусаддад ибн Мусарҳад, Абу Жаъфар Муснадий, Ибн Жаъад, Исҳоқ ибн Роҳувайҳ, Усмон ибн Абу Шайба, Муҳаммад ибн Аслам Тусий, Абу Исҳоқ Жавҳарий, Абу Яқуб Таннухий, Абул Ҳасан Зухлий каби машҳур муснад ва эъ-

тимод қилинадиган асарларнинг муаллифлари фаолият кўрсатган эдилар.

Имом Бухорийнинг «Жомеъ ус-саҳиҳ», Имом Муслимнинг «Жомеъ ус-саҳиҳ», Имом Термизийнинг «Жомеъ» асарлари ўша даврнинг энг машҳур жомеъ – ҳадис тўпламларидан ҳисобланарди. Шунингдек, ўша даврда ҳадисга оид жузъий (ал-ажзо ул-ҳадисийя) асарлар тасниф этиш кенг тарқалган бўлиб, улар жумласидан Абу Ҳайсама, Ҳаннод ибн Сиррий, Ибн Арафа ва Ҳанбал ибн Исҳоқ кабиларнинг асарларини кўрсатиш мумкин. Ўша даврда ҳадисларга оид асарлар ёзган мусаннифлардан Саййид Муҳаммад ибн Жаъфар Қаттоний ўз асари «Рисолат ул-мустатрафа ли баён машҳур кутуб ус-суннати мушаррафа» номли асарида тўқсондан ортиқ муҳаддис ва ҳофизларни санаб ўтганлигини аниқладим. Агар Имом Суютийнинг «Табақот ул-ҳуффоъ» асарига мурожаат қилсак, бу даврда икки юз тўқсон беш ҳофиз (ҳадисларни ёд билувчи) фаолият кўрсатганлигини кўрамыз. Ушбу рақам Имом Суютий «Табақот ул-ҳуффоъ» номли китобида саҳобалар давридан то Ибн Ҳажар Асқалонийнинг вафотигача (ҳижрий 852 санада вафот этган) зикр қилган ҳофизларнинг тўртдан бир қисминигина ташкил қилади.

Бошқача айтганда Имом Термизий умргузаронлик қилган етмиш йил кўплаб олиму уламолар ва мусаннифлар туфайли илму ирфон гуллаб яшнаган бир давр бўлди. Ҳатто Али ибн Мадиний – ишончли ҳофиз ҳадис илми ва унинг турли масалаларига доир икки юзга яқин асарлар тасниф этган бўлиб, у ҳақида Имом Бухорий ҳазратлари «Али ибн Мадинийдан бошқа бирорта ҳам олим ҳузурида менинг жисми вужудим бунчалик даражада арзимас (ҳеч нарсадек) бўлиб қолганини (ҳис қилганим) йўқ», деб унга нисбатан ўзининг чексиз ҳурматини билдирган эди. Имом Ҳофиз Абу Абдуллоҳ Ҳоким Найсобурий ўзининг «Маърифат улум ал-ҳадис» («Ҳадис илмларини билиш») номли асарида ўттизга

яқин ҳадисга оид асарларни кўрсатган бўлса-да, афсуски, ҳозирги кунимизгача унинг фақат учтагина асари етиб келганлиги маълум.

Мовароуннахрни Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Банно Муқаддасий (вафоти 990 йил) ўзининг «Аҳсан ут-тақосим фи маърифат ул-ақолим» номли асарида Машриқ ўлкаси (иқлими) деб атаб, унинг ҳақида: «Бу ўлкада доврўғи ҳар томонга тарқалган кўплаб улуғ олиму уламолар етишиб чиққан маскан, хайру бараканинг маъдани (кони), илму ирфоннинг маскани, ислом арконларининг мустаҳкам қўрғонининг энг каттаси, ҳукмдори (подшоҳи) ҳукмдорларнинг энг буюғи, қўшини қўшинларнинг энг сараси, қавмлари (аҳолиси) баҳодир ва ботирликда тенги йўқ, ақл идроклари теран, исми шарифлари улуғ, чексиз молу дунёга эга ва кўплаб юксак фазилатлар соҳиби бўлган юрт...» деб ёзади. У (Муқаддасий) яна шундай ёзади: «Уларнинг мазҳаблари ғоятда тўғри (соғлом) бўлса-да, Сижистонда хорижийлар, Ҳирот атрофларида карухлар, унча таъсири бўлмаса-да, Нишопурда мўътазилийлар аксариятни ташкил қилади. Бу ўлканинг (Машриқ иқлимининг) Шош, Илоқ, Тус, Насо, Абивард, Тароз, Синғоч, Бухоронинг оддий халқи, Синж, Данданиқон ва Асфарайндан бошқа барча жойларида Абу Ҳанифанинг асҳоблари (қавмлари – ҳанафийлар) ташкил қилади».

Абу Исо Муҳаммад Термизий

Унинг исми ва насаби. Термизийнинг тўлиқ исми Муҳаммад ибн Ийсо ибн Савра ибн Мусо Ибн Заҳқоқ, Абу Ийсо ас-Сулламий Зарийр ал-Буғий Термизий бўлиб, унинг ал-Буғий нисбаси билан аталишига сабаб олим айнан шу қишлоқда таваллуд топиб, шу қишлоқда вафот этганлиги туфайлидир. Шу билан бирга у

бутун элу юрт – каттаю кичик ўртасида Термиз шахрига нисбат берилиб, у ёшлигидан шу шаҳарда ўсганлиги ва унда вафот этганлиги боис шу нисба, яъни Термизий нисбаси билан машхур бўлган.

Термизий туғилган йили хусусида ҳам ёзма манбаларда бир-биридан фарқли саналар келтирилади. Араб тарихчиси Шамсиддин Заҳабий ўз асари «Мийзон ул-ийтидол» (3-жилд, 117-бет) Термизийнинг хижрий ҳисобда етмиш йил умр кўрганлиги ҳақида аниқ ёзган. Шунга кўра, барча муаллифлар олимнинг хижрий 209 (милодий 824) йилда таваллуд топиб, хижрий 279 (милодий 892) йилда вафот этганлигига иттифоқ бўлганлар.

Кўзи ожизлиги. Абу Исо Термизий кўзи ожиз (кўр) ҳолда туғилганми ёки кўзи очиқ (соғ) ҳолда туғилганми, деган савол ҳам турли талқинларга сабаб бўлган. Қатор олимлар унинг туғма кўрлиги ҳақида ёзган бўлса ҳам аммо Термизийни шахсан кўриб у билан мулоқотда бўлган ал-Ҳофиз Умар ибн Алак (320 хижрий, 931 милодий йилда вафот этган)нинг қатъий ишонч билан ёзишича, «У (Термизий) умрининг охирида кўзи кўрмай қолган. Унинг вафоти 892 йил». Шу билан бир қаторда Абу Исо Термизийнинг кўзи ожизлиги ҳақида бошқа фикрлар ҳам мавжуд. Таниқли олим Ибн Ҳажар Асқалоний ўзининг «Таҳзиб ут-таҳзиб» (9-жилд, 389-бет) номли асарида, Абу Аҳмад ал-Ҳоким деган олим «ал-Ҳофиз» асарида, Умар ибн Алак (X асрда яшаган) «Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий вафот этдилару ўзидан кейин илм ва тақводорликда бутун Хуросон ва Мовароуннаҳрда Абу Исо Термизийдек бирор кишини ҳам қолдирмадилар. У ўз устозининг вафоти туфайли кўп йиғлайбериб кўзлари кўрмай қолганди...» деб ёзган. Мана шу маълумотларга таяниб айтиш мумкинки, (Термизий) кўзи очиқ (соғлом) ҳолда туғилиб, умрларининг охирларида кўзи ожиз бўлиб қолган. Бинобарин, илмий ижодининг фаоллиги даври камолига етиб,

барча асарларини ёзиб тугатганидан кейин бу воқеа содир бўлган.

Илм талабидаги саъй-ҳаракатлар ...

Абу Исо Термизий ёшлик йилларидан бошлаб, ўз юртидаги кўплаб олимлардан таълим олган. Ўрта асрлардаги анъанага кўра, толиби илм энг аввал ўз юртидаги устозлардан таҳсил олиб, уларнинг асарларидаги таълимотни тўлиқ эгаллаб, ўзлаштириб, сўнгра хорижий юртларга илм талабида сафар қилиб, у мамлакатлардаги устозлардан сабоқ олиши мумкин бўлган. Термизий ҳам ушбу анъанага амал қилиб, кўплаб устозлардан сабоқ олган. Илм олишда унинг учун кенг уфқлар имконияти очилди. Кўплаб манбаларда ёзилишича, у икки юздан ортиқ устозлардан сабоқ олган. Улардан улуғлари ҳам талай бўлган. Унинг устозлари сафидан буюк муҳаддислар Имом Бухорий, Имом Муслим, Имом Абу Довуд, Имом Насоий, Имом ибн Можа каби бутун дунёга машхур беш буюк муҳаддисларни ҳам кўрсатиш мумкин.

Илм излаб олис юртларни кезиш...

Илмга чанқоқ Абу Исо Муҳаммад Термизий кўп олимлардан сабоқ олган. Устозлар Шарқнинг турли-туман мамлакатларига мансуб таниқли олимлар бўлган. Янги-янги ҳадислар эшитиш ва ёзиб олиб асарлар яратиш мақсадида у Ҳижознинг Макка ва Мадина каби шаҳарларида, Бағдод, Басра, Куфа, Хуросоннинг Нишопур, Рай ва бошқа шаҳарларида таниқли олимлардан ҳадислар ёзиб олиб тўплагани ҳақида ёзма манбаларда аниқ маълумотлар келтирилган. Таниқли ҳадисшунос

ал-Ҳофиз Абу Бакр ибн Нуқта ўзининг «Тақйид ли-маърифати руввот ас-сунан вал масонийд» («Сунан ва муснадлар ровийларини билиш бўйича қайднома») номли асарида (96–97 бетлар) Абу Исо Термизий ҳадис эшитган устозларининг исмларини келтиради. Ал-Ҳофиз Миззий эса «Абу Исо Термизий ҳадис эшитиш мақсадида бир талай мамлакат ва шаҳарларни кезиб чиққан. Шу сафарлари давомида кўплаб хуросонлик, ироқлик, хижозлик ва улардан бошқалардан ҳадислар эшитган», деб ёзади (Таҳзиб ул-камол, 26-жилд, 250–251 бетлар).

Ўз даврининг буюк олимлари билан мулоқоти

Имом Термизий ўз илмий-ижодий фаолияти даврида ҳадис илмининг кўп буюк олимлари билан учрашиб улардан илм, сабоқлар олиб, ўз илмий салоҳияти, иқтидорини оширишга муяссар бўлди. Масалан, у олти буюк муҳаддиснинг бири бўлган Имом Муслим ибн ал-Ҳажжож билан мулоқотда бўлиб ундан таҳсил олди-ю, лекин ундан кўп ҳадис ривоят қилмаган. Шунингдек, барча олимлар томонидан эътироф этилган буюк муҳаддис Имом Абу Довуд Сулаймон ибн Ашъас Сижистоний билан учрашиб, ундан олган баъзи ҳадисларини ўз асари «ал-Жомеъ ус-саҳиҳ»да келтирган. У иллатли ҳадислар ва ровийлар ҳамда ҳадис санъатига бағишланган илмлар бўйича Абдуллоҳ ибн Абдуррахмон Дорамий ва Абу Зуръа Розий каби таниқли олимлар ижодий фаолиятдан самарали фойдаланган. Шулар билан бир қаторда Термизий кўпроқ мулоқот қилиб илм ўрганган олимлар орасида буюк муҳаддис Имом Бухорий алоҳида ўрин эгаллайди.

Имом Термизий – Имом Бухорийнинг шогирди

Шулар билан бирга Имом Термизийнинг илмий салоҳияти ривожига энг кўп таъсир кўрсатиб, фойда келтирган олим, шубҳасиз, ҳадис илмининг султони Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий ҳисобланади. Чунки Имом Термизий бу буюк муҳаддиснинг ёнида узоқ муддат бўлиб, илмий нуқтаи назардан ундан кўп жиҳатдан фойдаланди, ҳатто унинг кўз ўнгида, илмда юксак даражаларга эришиб, алломанинг эътирофига ҳам сазовор бўлди. Машҳур олим Ибн Халликон ўзининг «Вафоёту л-аъён» (3-жилд, 407-бет) асарида бу ҳақида «Имом Термизий Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил Бухорийнинг шогирди ва ҳатто унинг баъзи устозларидан ҳам сабоқ олган», – деб ёзса, олим Салоҳ Саодатий «Термизий ҳадис илмини Абу Абдуллоҳ Муҳаммад Бухорийдан олган», деб алоҳида таъкидлаган. Имом Термизий Имом Бухорийдан фақат ҳадис ва унинг турли илмларидан сабоқ олиб қолмасдан, балки ундан фикҳу л-ҳадис (фикҳий ҳадис) илмидан ҳам кўп истифода қилган. Айни шу масалага тўхталиб машҳур тарихчи Шамсуддин Заҳабий ҳам «Тазкирату л-авлиё» (634-бет) номли асарида «ҳадисларнинг фикҳий жиҳатларини ўрганишда Термизий Бухорийдан сабоқ олган», деб алоҳида таъкидлагани имом Бухорий ҳадисларнинг фикҳий жиҳатидан ўрганишда беқиёс аллома бўлиб, бу соҳанинг бутун сир-асрорларини мукамал ўзлаштирганлиги барча олиму уламолар томонидан эътироф этилган эди.

Аслини олганда Абу Исо Муҳаммад Термизийнинг Имом Бухорий билан учрашуви Хуросоннинг Нишопур шаҳрида юз берган бўлиб, Имом Бухорий узоқ йиллар хорижий юртларда илмий сафарларда бўлиб, кўплаб асарларини яратиб, ўз илмида юксак поғоналарга эришган. Бинобарин, йирик олим сифатида Бағдоддан ўз юртига қайтаётган эди. Нишопур шаҳрига келган-

да маҳаллий олимлар, айниқса, унинг шогирди Имом Муслим ибн Ҳажжожнинг илтимосига кўра беш йил, яъни 250 ҳижрий йилдан 255 гача (863–868 йиллар) мо-байнида Нишопурда қолиб кетди ва мунтазам равишда бу шаҳардаги мадрасаларда ҳадис илмидан дарс берди. Кўпдан кўп ҳадис шайдолари, мухлисларига янги-янги маълумотларга бой сермазмун маърузалар қилди. Бу пайтга келиб, Термизий кўплаб устозлардан сабоқ олган, ўз илмини камолига етказиб, бир неча минг ҳадисни ёд билган етук олим даражасига етган эди. Имом Бухорийнинг Нишопурга келганлигини эшитган Термизий ҳам зудлик билан Термиздан Нишопурга етиб келди. Улар ўртасидаги яқин илмий-маърифий ҳамкорлик айнан шу шаҳарда ғоятда самарали бўлди. Бинобарин, Имом Бухорий ҳам унинг етук салоҳиятидан воқиф бўлиб, унга нисбатан ишончи ошгач, унинг ҳадис соҳасидаги илми, билимдонлигини юксак қадрлади.

Шундай шароитда бу иккала олим ўртасида илмий мулоқотлар, айниқса иллатли ҳадислар, ҳадислардаги жарҳ ва таъдил, ҳадис ровийлари масалаларига оид қизғин баҳс-мунозаралар бардавом равишда самарали тус олди. Имом Термизий айна шу масалалар бўйича ўз устози Бухорий билан шу даражада баҳсга киришиб кетардики, ўша даврда камдан кам олимларгина шу қадар юксак даражага эга эди. Чунки бу пайтда унинг салоҳияти энг чўққисига етиб, етарли даражада камолига етишган эди. Ўз суюкли устози Имом Бухорийнинг беназир илмий уммонидан баҳраманд бўлиб, у яратган ҳадис мактабини мукаммал даражада тугаллаган истеъдодли шогирд мақомига сазовор бўлган эди. Ҳеч бир муболағасиз айтиш мумкинки, буюк алломанинг ҳам илмий уммони, ҳам юксак инсоний фазилатларини ўзида бекаму кўст тўла ўзлаштириб амалиётда мукаммал намоён қилган, ҳеч шубҳасиз, бу Абу Исо Муҳаммад Термизий ҳазратлари бўлган.

Энг муҳими, Термизий ўз устозининг илму ирфондаги беқиёс қимматга эга бўлган билимлари, юксак инсоний фазилатларини элу юрт орасида ёйишда, кенг халқ оммаси ўртасида тўла-тўқис тарғиб қилиб тарқатишда беқиёс фидоийлик билан саъйи ҳаракат кўрсатди. Жумладан, ўз асарларида беҳисоб равишда унинг асарларидан нақл-у ривоятлар келтирди. Ҳатто Термизий ўзининг бош асари «Жомеъ ус-саҳиҳ»нинг охириги қисмида келтирган иллатли ҳадислар, ровийлар ва тарихга доир кўплаб маълумотларни айнан устози Имом Бухорий билан бўлиб ўтган баҳс-у мунозараларидан олганлигини очиқ-ойдин таъкидлаб ўтган. Ўша даврнинг олимларидан Бухорийнинг яққол устунлиги хусусида тўхталиб: «Иллатли ҳадислар, тарих ва ҳадис иснодларини билиш маъносида на Ироқда, на бутун Хуросону Мовароуннаҳрда Муҳаммад ибн Исмоил Бухорийдан устун биронта ҳам олимни учратмадим», — деб ёзган.

Имом Бухорийнинг эътирофи

Ўз навбатида Имом Бухорий ҳам қалбида Абу Исо Муҳаммаднинг илми ва ақлу заковати туфайли уни ғоятда юксак қадрлаб бениҳоя ҳурмат кўрсатарди. Бунга қўшимча унинг (Термизийнинг) улуғ устозлари ва ундан фойдаланган кўп сонли мухлисларини кўриб, таниқли олимлар унга ҳурмат бажо келтириб, унинг ҳузурида «манман» деган илм аҳллари бош эгиб унга юксак илтифот бирдирганларини кўргач, Имом Бухорийнинг Термизийга нисбатан ҳурмати янада ортди ва ундан баъзи ҳадисларни олиб, ҳадислар тинглай бошлади.

Бундан хулоса қилиш мумкинки, Бухорий унинг билим даражасининг ғоятда кенг қамровлиги, айниқ-

са ҳадисларни ёдда сақлаб қолиш қобилияти, яъни қувваи ҳофизасининг беназир бўлганлигини алоҳида қадрлаган ва буюк муҳаддис Термизий илмидан кўп ўринларда фойдаланганлиги хусусида унинг ўзи Термизийга қараб «Илм соҳасида мен сиздан кўрган фойда сиз мендан кўрган фойдадан кўпроқ», – деб эътироф этганлиги кўплаб ёзма манбаларда қайд этилган. Масалан, Ибн Ҳажар Асқалоний «Таҳзиб ут-таҳзиб»да (9-жилд, 389-бет) келтирган буюк муҳаддиснинг мана шу қисқагина эътирофи ҳам Имом Термизийнинг илмий салоҳияти нақадар олий даражада бўлиб, ҳаққоний равишда илм аҳллари томонидан юксак қадрланганлигини кўрсатади.

Абу Исо Муҳаммад Термизий фақиҳ сифатида

Абу Исо Муҳаммад Термизий буюк муҳаддис сифатида ҳадис илмининг турли масалаларини чуқур ўрганиш билан бир қаторда у ҳадисларда акс этган фикҳий масалаларни тадқиқ этиш ҳамда олим, уламоларнинг мазҳабларини ўрганишга ҳам алоҳида аҳамият берди. Имом Бухорий сиймосида Термизий айнан шу масалаларда ҳам юксак илмий даражага эришган, уни тўғри йўлга бошлайдиган ҳақиқий раҳнамони кўрдик, зеро у ҳадисларни ички, ботиний мазмун-моҳиятини тадқиқ этадиган олим эди. У Имом Бухорий том маънода бу масалаларни чуқур тушунадиган ва талқин қиладиган олим бўлган. Шунга кўра Термизийнинг ҳадиснинг бу фикҳий жиҳатидаги истеъдоди Имом Бухорийнинг бевосита таъсирида камол топди. Шу боисдан ҳам «Термизий ҳадиснинг фикҳий жиҳатларини Бухорийдан ўрганган», – деб ёзади кўп ўрта асрлик муаллифлар.

Имом Термизий яшаб фаолият кўрсатган IX асрда ислом динида фикҳий мазҳабларни ҳар томонлама

чукур ўрганиш ривож топган эди. Термизий ҳам жамиятда алоҳида ўринга эга бўла бошлаган бу жараённи катта қизиқиш билан ўрганишга киришди. Бу йўналишдаги фаолиятини, айниқса Куфада кенг тарқала бошлаган аҳл ур-рай фикҳини астойдил ўрганишдан бошлади. Бу шаҳарда айна шу фикҳий мактабнинг асосчиси Абу Ҳанифа ва унинг асҳобларидан Ибн Абу Лайло ва аҳл ур-райга мансуб бошқа олимлар, сўнгра Ҳижоз фикҳ аҳлларида Исҳоқ ибн Мусо Ашъарийдан таълим олган Имом Молик ва унинг шогирди Абу Мусъаб Зухрий ва бошқалардан фикҳ илмларини ўрганди. Энг муҳими, Имом Термизий фақат ханафий, моликий мазҳаблари фикҳини ўрганиб қолмасдан, айна вақтда Имом Шофеъий асос солган шофеъийя фикҳий мазҳабининг йирик вакилларида Имом Шофеъийнинг шогирдлари Ҳасан ибн Муҳаммад Заъфароний, Робийъ ибн Сулаймондан, буюк фақиҳ Аҳмад ибн Ҳанбал номи билан боғлиқ бўлган ҳанбалийя мазҳабининг таниқли олимлари Исҳоқ ибн Роҳувайх, Суфён Саврий ва бошқа олимлар фикр ва ғояларини ҳам катта қизиқиш билан ўрганиб, уларнинг мазмун-моҳиятини тўла ўзлаштириб олди (Жомеъ Термизий, 2-жилд, 232-бет).

Эътиборли томони шундаки, Имом Термизий ислом динидаги сунний йўналишнинг тўрт мазҳаби – ханафийя, моликийя, шофеъийя ва ҳанбалийя бўйича ҳадисларнинг фикҳий жиҳатларини чукур ўрганиб, муайян даражада ўзаро фарқли бўлган қарашларни умумлаштирган ҳолда беқиёс, ўзига хос бир қомусий асар яратдики, кўп таниқли олимлар томонидан бу илмий нуқтаи назардан «Ислом фикҳининг энциклопедияси» деб эътироф этилган (Маъламатун фи фикҳ ил-исломий). Юқорида айтиб ўтилганидек, у яратган ҳадис илмида унинг иллатли масалалари, иснодлари (ровийлари) ва бошқа саҳобаларга доир таълимоти ҳам ҳадис илмининг энциклопедияси деган юксак мақомга сазоворлиги ҳақида юқорида таъкидланган эди.

Имом Термизий ўзининг асосий асари «ал-Жомеъ»нинг охириги қисмида фикҳга оид бир асар таълиф қилганлиги ҳақида зикр қилади (ал-Жомеъ, 2-жилд, 332-бет). Лекин аллома ҳаёти ва асарларини ўрганган барча олимлар бу асар бизнинг давримизгача етиб келмаганлиги ва унинг бирор нусхасини ҳам кўрмаганликлари ҳақида ёзадилар. Нима бўлганда ҳам Имом Термизийнинг ҳадислардаги фикҳий масалаларни ўрганганлиги ҳақида унинг айнан шу «Жомеъ» асарининг ўзидан етарли далил топиш мумкин. Шунингдек, муаллифнинг асосан сунний йўналишдаги мазҳабларга оид кўплаб теран фикр-мулоҳазаларидан ҳам тўлиқ тасаввур олиш мумкин. Чунончи, муаллиф ҳар бир боб (масала)га оид келтирган ҳадисдан кейин ўша масалага доир етук олиму-уламоларнинг фикрларини келтириш билан фикрини янада асослаган. Мана шу мулоҳазаларга кўра комил ишонч билан айтиш мумкинки, Имом Термизий ҳазратлари ҳадис илмида қанчалик юксак, яъни буюк муҳаддис даражасига эришган бўлса, фикҳ илмида ҳам буюк фақиҳ деб аталишга тўла ҳақлидирлар.

Термизийнинг юксак фазилатлари ва ахлоқий сифатлари

Термизийнинг юксак инсоний хусусиятлари ва мукамал ахлоқий фазилатлари унинг ўз даврининг алломаси даражасига етишида катта роль ўйнаганлиги шубҳасиз. Энг аввало, унинг зеҳни ғоятда ўткир, қувваи ҳофизаси ёшлигидан бошлаб ақл бовар қилмайдиган даражада кучли бўлган. Унинг ёдлаш қобилияти, хусусан ҳадисларни ёдда сақлаб қолиш салоҳияти беназир эди. Ҳадисларнинг ҳифзи ва забтида (аниқ, тўғри айтишда) шу юрт аҳли ўртасида кўплаб зарбулмасаллар тарқалиб кетган эди.

Термизий зехнининг ўткирлиги ҳамда қувваи ҳофизаси кучлилиги хусусида тарихий манбаларда кўплаб мисоллар, ривоятлар келтирилади. Жумладан, араб тарихчиси Шамсуддин Заҳабийнинг (1274–1347) «Тазкирату-л-ҳуффоъ» («Ҳофизлар ҳақида тазкира») номли асарида қуйидаги ҳикоя келтирилади: Абу Исо Муҳаммад Термизий Маккага ҳажга бораётганида йўлда машҳур муҳаддислар билан мулоқотда бўлади ва уларнинг биридан ҳадислардан сабоқ беришини илтимос қилади. У олим: «Бўлмаса қоғоз-қалам ол», деган. Аксига олиб шу пайт Термизий қалам топа олмаган ва олим рўпарасида ўтириб, ундан эшитган ҳадисларини ёзиб олаётгандек қоғоз устида қўлини ҳаракат қилдираверган. Олим эса турли-туман ҳадислардан етмишга яқинини ҳикоя қилган. Шу орада олим қоғозга қараб унда ҳеч қандай ёзув йўқлигини кўрган ва Термизийнинг бу ишидан жаҳли чиққан. Термизий шунда бамайлихотир «Сиз айтган ҳадисларингизни ёддан айтиб берайми?» – дегану ҳозиргина олимдан эшитган ҳадисларнинг ҳаммасини бирин-кетин такрор айтиб берган. Термизийнинг хотираси шу қадар кучлилигидан ўша олим хайратга тушиб қойил қолганлигини билдирган.

Бу хусусда яна бир ҳикоя Термизийнинг сўзига асосланиб келтирилади: «Маккага кетаётганимда бир шайх тўплаган ҳадислардан икки қисмини ёзиб олган эдим. Тасодифан ўша шайх билан учрашиб қолдим. Ёзиб олинган ҳадислар мазмунан уларга ўхшаш-у, бироқ бошқа ҳадислар экан. Салом-алиқдан сўнг ҳадисларни айнан унинг ўз оғзидан эшитишни илтимос қилдим. У рози бўлиб, ҳадисларни ҳикоя қила бошлади. Кейин менга қараб қўлимдаги оқ қоғозни тоза, яъни ҳеч нарса ёзилмаган ҳолда кўргач: «Бу қилигинг учун мендан уялмайсанми?» – деди. Мен маъзурона ҳолда бор ҳақиқатни айтиб: «Сиз ҳикоят қилган ҳадисларнинг ҳаммасини ёддан биламан», дедим ва уни бирин-кетин сўзма-сўз айтиб бердим. Шайх эса сўз-

ларимга ишонқирамасдан «Нима, менинг ҳузуримга келишдан олдин уларни махсус ёдлаган эдингми?» – деди. «Йўқ», деб жавоб қилиб: «Агар сўзларимга ишон-масангиз, бошқа ҳадислардан айтинг», дедим. Шунда у ўзининг ғаройиб ҳадисларидан қирқтасини ҳикоя қилди. Мен унга уларни ҳам бошдан-охир бирма-бир айтиб бердим. Шунда у: «Сенга ўхшаганини ҳеч қачон кўрмаган эдим», – деди.

Абу Исо Муҳаммад Термизий юксак даражада тақводор, ўз дини тартиб-қоидаларига қаттиқ амал қиладиган, озгина бўлсада ҳар қандай шубҳали нарсалардан узоқ юрадиган, ўз диний эътиқоди ва номус-орини ҳар қандай нопок нарсалардан тоза сақлайдиган диёнатли, покиза бир инсон эди. У бу дунёнинг ўткинчи ҳавои ўйин-кулгуларига нисбатан зоҳид бир инсон бўлиб, улардан ўзини тийган, охират томон юз тутган киши бўлган. У айниқса, илму ирфонни кенг кўламда ёйиб, уни тарқатишга ўзини баҳшида этган. У Аллоҳ таоло азза ва жаллага хушуъ, буюклигига итоатда, тавба-тазарруга ўзини тўлиқ бағишлаган эди. У ҳаётда кўп йиғлайдиган, кўпинча пушаймонда бўлиб, кўп ибодат қиладиган инсон эди.

Термизий бу фазилат ва хислатларининг деярли ҳаммасини суюкли устози Имом Бухорийдан олганлиги шубҳасиз. Бинобарин, Имом Термизий ўз устози Имом Бухорийнинг нафақат илмий нуқтаи назардан вориси бўлиб қолмай, балки буюк муҳаддиснинг барча фазлу фазилатлари, юксак инсоний хислатлари, хусусиятларининг ҳам тўлақонли вориси бўлиб қолган. Йирик олим Ҳофиз Умар ибн Алак бу хусусда ғоятда ўринли: «Имом Бухорий вафот этдилар-у, бутун Хуросону Мовароуннаҳрда ўзларидан кейин илмда ҳам ҳифз (ҳадисларни ёдлаш)да ҳам тақводорлиг-у зухдда ҳам Абу Исо Термизийдек бирор кишини қолдирмадиларда... У устози вафоти туфайли кўп йиғлаганидан кўзлари кўрмай қолиб, узоқ йиллар зарийр (кўзи ожиз)

холда яшадилар», – деб айтган деди (Шамсиддин Заҳабий, Тазкирот ул-ҳуффа, 634-бет).

Термизийнинг юксак илмий салоҳияти ва фавқулодда иқтидори

Илм эгаллаш йўлида кўрсатган беқиёс жидду жаҳди ва саъй-ҳаракатлари натижаси ўлароқ Термизий бу соҳада ўта юксак мақомларга эришди. Бу ишларга ўз тенгқурларига нисбатан илмий салоҳияти жиҳатидан ғоятда пешқадам бўлиб, айниқса ҳадис илми бўйича ўз даврининг энг улуғ етук ва машҳур олимларидан, хусусан, буюк устози имом Бухорийдан кўп сабоқ олиб, ҳадис илми, унинг иллатлари ва уларни аниқлаш бўйича ўз даврининг улуғ олимларидан бирига айланди. У ўзига хос олий нуфузга эга бўлган олим бўлиб етишиб, бошқаларни рушду ҳидоят, тўғри йўлга бошлар, ҳар қандай асосга қодир улуғ бир мукаммал даражага етишди. Шуларга биноан ўз илмини намоён қилиб, ўз устунликлари, илмий салоҳиятини элу юрт эътироф эта бошлади. Ўша даврдан эътиборан унинг илм-у маърифатидан кўплар, шунингдек, таниқли олимлар ҳам ундан сабоқ олиб, унинг юксак даражадаги илми, ҳифзини эътироф этиб тан олдилар. Ўша даврнинг энг улуғ устозлари ҳам ҳадис илмидан сабоқ олдилар. Ҳатто Имом Бухорийдек устоз ҳам Термизийдан ҳадис эшитиб, ундан фойдаланди. Айтиш мумкинки, кўп олимлар ва ҳадис тингловчилар ҳадис илми булоқларидан ўз чанқоқларини қондириш мақсадида унинг ҳузурига оқиб кела бошладилар. Ҳадис ишқибозлари ва мухлислари устоз сифатида унга шогирд тушдилар, жуда кўп инсонлар унинг бой илмидан беғараз фойдаланиб, ровийлар унинг илмини чор-атрофга ёйиб, эл-юрт орасида тарқатдилар.

Термизийнинг машхур устозлари ва шогирдлари

Ҳадис илмини эгаллаш ва такомиллаштиришда Имом Термизий ўз даврининг машхур муҳаддисларидан таҳсил олди. Унинг устозларидан Имом Бухорий, Имом Муслим ибн Ҳажжож, Абу Довуд, Кутайба ибн Саъид, Исҳоқ ибн Мусо, Маҳмуд ибн Ғийлон, Саид ибн Абдурраҳмон, Муҳаммад ибн Башшор, Али ибн Ҳажар Марвазий, Аҳмад ибн Мунийъ, Муҳаммад ибн Мусанно, Суфён ибн Вақийъ ва қатор таниқли муҳаддисларни кўрсатиш мумкин.

Ундан жуда кўп шогирдлар ҳадислар ривоят қилган бўлиб, улардан энг машхурлари Абу Бакр Аҳмад ибн Исмоил ибн Омир Самарқандий, Абу Ҳомид Аҳмад ибн Абдуллоҳ ибн Довуд Марвазий Тожир, Аҳмад ибн Али Муқриъ, Аҳмад ибн Юсуф Насафий, Абул Ҳорис Асад ибн Ҳамдувайҳ Насафий, Хусайн ибн Юсуф Ғурайрий, Ҳамдод ибн Шокир Варроқ, Довуд ибн Наср ибн Сухайл Яздавий, Абд ибн Муҳаммад ибн Маҳмуд Насафий, Абул Ҳасан Али ибн Умар ибн Кулсум Самарқандий, Фазл ибн Аҳмад ибн Аммор Саром, Абул Аббос Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Маҳбуб Маҳбубий Марвазий, Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Суфён ибн Наср Насафий, Амин номи билан машхур Абул Фазл Муҳаммад ибн Маҳмуд ибн Анбар Насафий, Абул Фазл Масбах ибн Абу Мусо Кожирий, Маккий ибн Нуҳ Насафий Муқрий ва унинг ўғли Муҳаммад ибн Маккий, Ҳайсам ибн Кулайб Шоший ва ундан бошқа кўплаб шогирдларни кўрсатиш мумкин.

Абу Исо Муҳаммад Термизий ва унга замондош олимлар

Абу Исо Муҳаммад Термизий ўз устози ва сафдоши, ҳадис илмининг султони Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий билан узоқ йиллар ҳамкорлик қилиб, унинг юксак илмидан ҳам, буюк муҳаддиснинг фазлу фазилатларидан ҳам кўп истефода қилган эди. Айниқса, иллатли ҳадислар ва уларни ривоят қилган ровийлардан ва бу илмнинг турли масалалари бўйича ҳам кўп сабоқлар олганлиги ҳақида унинг ўзи алоҳида таъкидлайди. Термизийнинг асосий асари «Жомеъ» ва унинг охириги қисмида келтирилган «Илал ус-сағир» ҳамда «Илал ул-кабир» асарини мутолаа қилиб, улар билан яқиндан танишган ҳар бир ўқувчи бу фикрларимизга тўлиқ ишонч ҳосил қилади. Жумладан, «Жомеъ»нинг охириги қисмида ёзган «Илал» асарида муаллифнинг ўзи: «Ҳадисларда учрайдиган, шунингдек, уларнинг ровийларида – тарихларида келтирилган хабарларни ушбу масалаларга бағишланган тарих китобларидан ёзиб олганларим бўлса, улардан аксариятини Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий билан қилган баҳсу мунозараларимдан ўзлаштириб олганларим бўлса, маълум қисми эса Абдуллоҳ ибн Абдурраҳман Дорамий ва Абу Зуръа Розий билан бўлган баҳсларимдан олганларим. Улардан кўпроғи Муҳаммад ибн Исмоил Бухорийдан бўлса, камроғи эса Абдуллоҳ ибн Абдурроҳман Дорамий ва Абу Зуръадан олганларим. Иллатли ҳадислар ва уларнинг тарихи ва иснодларини билишда на Ироқда, на Хуросон-у Мовароуннаҳрда Муҳаммад ибн Исмоил Бухорийдан кўра кўпроқ биладиган биронта ҳам олимни учратмадим», – деб ёзган.

Термизий ва Имом Муслим

Олти буюк муҳаддислардан бири Имом Муслим ибн Ҳажжож Курайший Найсобурий (821–875) билан Имом Термизийнинг учрашуви Нишопур шаҳрида бўлиб ўтган. Узоқ йиллар Шарқнинг турли-туман шаҳарларида бўлиб, ҳадисларни тўплаб, уларни илмий асосда чуқур ўрганиб, шунингдек, кўплаб буюк олимлар (аксарият муҳаддислар) билан мулоқотда бўлиб, сон-саноксиз баҳсу мунозараларда қатнашган буюк муҳаддис Имом Бухорий 863 йилда Бағдоддан Бухорога қайтаётганида Нишопурда тўхтади. Бу шаҳарда яшаб фаолият кўрсатаётган Имом Муслимнинг илтимосига биноан беш йил (863–868) мобайнида Нишопурда қолиб, шаҳардаги кўпдан-кўп мадрасаларда ҳадис илмидан маърузалар ўқийди, кўплаб толиби илмлару ҳадисшунос олимлар билан илмий мунозараларда қатнашиб, самарали фаолият кўрсатади. Имом Бухорийнинг Нишопурга келганлигидан воқиф бўлган Имом Термизий ҳам тезда Нишопурга келади ва жуда ҳам катта бўлмаган бу шаҳарда замонасининг учта буюк муҳаддиси – Имом Бухорий, Имом Муслим ва Имом Термизий катта завқу шавқ, аъло кайфиятда самарали фаолият кўрсатадилар. Шу билан бирга манбаларда келтирилишича, Имом Термизий Имом Муслимдан ҳадис илмига оид масалаларда кўп фойда кўрган бўлса-да, бироқ ўзининг асосий асари «Жомеъ»да атиги битта *أحصوا* (ҳилал شعبان لرمضان) яъни, «Рамазон ойини Шаъбондаги ой (ҳилол)нинг кўринишидан ҳисобланглар» (Жомеъ, 466) ҳадисини ривоят қилиш билан чегараланган. Олти буюк муҳаддислардан фақат Имом Термизийгина ушбу ҳадисни келтирганлигини ҳам таъкидлаш лозим.

Имом Термизийнинг Имом Бухорийдан фойдаланган мавзулари

Қатор ёзма манбаларда таъкидланишича, Имом Термизий устози Бухорийдан бир юзи ўн тўртта ҳадисни бош асари «Жомеъ»да келтирган. Шулардан ўн тўрттаси таҳорат китобида, йигирма битта намозга оид, тўрттани закотга, олтита рўзага, ҳажга бешта, жанозага оид еттита, никоҳга оид еттита, олди-сотдига оид учта, аҳкомларга оид иккита, тўртта жазолаш қонунлари (худуд), битта икки ҳайитнинг бобларига оид, учта назр-нузур ва қасамларга оид, олтита жидду-жаҳд фазилатларига оид, бешта либослар ҳақида, иккита егуликлар, ичимликлар бир ўринда, учта жаннатнинг сифати, жаҳаннамнинг сифати бир ўринда, бешта ўринда истеъзон (изн сўраш), Қуръон фазилатларига оид учта, бешта тафсирга оид, учта даъватларга оид, иккита маноқиб (инсоний фазилатларига) оид бўлиб, жами бир юз ўн тўртта ўринни ташкил этади. Бу мисоллардан кўриниб турибдики, Абу Исо Муҳаммад Термизий Имом Бухорий билан узоқ муддат мулоқотда бўлиб, ҳадис илмининг кўп масалаларида, жумладан, саҳиҳ ҳадисларни саралаш, заифларини аниқлаш усуллари, қандай ҳадисларни маълум шартларга кўра қабул қилиш ва қандай асосларга таяниб қандайларини рад қилиб қабул қилмаслик, айниқса, иллатли ҳадисларни асослаб тушунтириш каби масалаларда икки буюк муҳаддис ўртасида узоқ муддат ижодий, илмий муҳокамалар, мунозаралар бўлиб ўтганлиги самараси дейиш мумкин. Айни вақтда юқорида ҳам зикр қилиб ўтганимиздек, Имом Бухорий ҳам Абу Исо Термизийдан фойдаланиб, ундан ҳадислар ривоят қилган. Бу фикримизга ёрқин бир далил манбаларда келтирилганки, унда қуйидагича баён қилинади: Абул Фазл Байламаний шундай ёзади: «Мен Наср

ибн Муҳаммад Ширкуҳийнинг шундай деганини эшитганман: «Мен Муҳаммад ибн Исо Термизийнинг: «Менга Муҳаммад ибн Исмоил Бухорийнинг ўзи: «Мен сиздан кўрган фойда сиз мендан кўрган фойдадан кўпроқ», – деган эди», деб айтганини эшитган эдим», деб келтиради» (Ибн Ҳажар Асқалоний, «Таҳзиб ут-таҳзиб», Байрут, Дору с-Содир (Ҳиндистон нашридан 1327 ҳижрий сана фотонусха), 9-жилд, 389-бет).

Мана шу далилнинг ўзи ҳам Имом Термизийнинг ҳадис илмида нақадар юксак даражага эришганини ва буюк муҳаддис Имом Бухорий ҳам унинг илмий-маънавий меросидан самарали фойдаланганлигини кўрсатади. Бу хусусда яна бир таниқли олим ал-Ҳофиз Тақиюддин Исъардий ўзининг «Фазоил ул-китоб ил-Жомеъ ли Аби Исо Термизий» номли асарида «Ҳадис илми санъати аҳлининг буюк олими Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий Абу Исо Термизийдан ҳадислар ёзиб олган бўлиб, бу ишни ўзи учун фахр деб ҳисоблар эди», – деб таъкидлайди (Фазоил ул-китаб ил-Жомеъ, 40-саҳифа). Мана шу қисқа таъкидда Абу Исо Муҳаммад Термизийнинг билими ва салоҳияти Имом Бухорийдек буюк алломага ҳам фахр бағишлаганлиги самимий эътирофнинг ифодаси дейиш мумкин.

Термизий асарлари

Ўз ижодий фаолияти даврида Термизий ўндан ортиқ асарлар яратди. Унинг маданий меросида, шубҳасиз, «Жомеъ» асари катта аҳамиятга эгадир. Бу асар «Жомеъ ус-саҳиҳ» («Ишончли тўплам»), «Жомеъ ул-кабир» («Катта тўплам»), «Саҳиҳ ут-Термизий», «Сунан ут-Термизий» («Термизий суннатлари») номлари билан ҳам юритилади.

Муаллифнинг йирик асарларидан яна бири «Шамоилу н-набавийя» («Пайғамбарнинг алоҳида фазилатлари»)дир. Бу асар «Шамоилю Муҳаммадийя»,

«Шамои́л фи шамои́л ин-набий саллоллоху алайхи вассаллам» номлари билан ҳам аталади. Ушбу асар Саудия Арабистонида истиқомат қилган ватандошимиз Саййид Маҳмуд Тарозий (1992 йили вафот этган) томонидан ўзбекчага ўгирилган (араб алифбосида ва кирилчада Тошкентда бир неча бор нашр қилинган)¹. «Китоб ут-таърих», «Китоб ул-илал ис-сағир ва илал ил-кабир», «Китобу з-зуҳд» («Тақво ҳақида китоб»), «Китоб ул-асмо ва-л-куна» («Ровийларнинг исми ва лақаблари ҳақида китоб»), «Илал фи-л-ҳадис» («Ҳадислардаги иллатлар ёки оғишлар ҳақида»), «Рисола фи-л-хилоф ва-л-жадал» («Ҳадислардаги ихтилоф ва баҳслар ҳақида рисола»), «Асмоу с-саҳоба» («Пайғамбар саҳобаларининг исмлари»)² шулар жумласидандир.

«Жомеъ ус-саҳиҳ»

Термизийнинг ижодий фаолиятида яратилган асарлари ичида «Жомеъ ус-саҳиҳ» («Ишончли тўплам») энг асосий ўринни эгаллайди. Ушбу асар юқорида қайд қилганимиздек, «Жомеъ ул-кабир» («Катта тўплам»), «Саҳиҳ ут-Термизий», «Сунан ут-Термизий» («Термизий суннатлари») каби номлар билан ҳам юритилади. Тарихчи Ибн Хажар Асқалонийнинг ёзишича, Термизий ушбу асарини 270 ҳижрий (884 милодий) йилда, яъни қарийб олтмиш ёшларида, илм-фанда катта тажриба орттириб, имомлик даражасига эришгандан кейин ёзиб тугатган³.

Ушбу асар қўлёзмалари дунёнинг бир қанча шаҳарларида, шунингдек, Ўзбекистон Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номли Шарқшунослик институтида ҳам сақланмоқда. Муҳим манба сифатида

¹ Абу Исо ат-Термизий. Шамоил ун-набавийа. Тошкент, 1993.

² Асқалоний. Таҳзиб ут-таҳзиб. 9-жилд, 389-бет.

³ Уша манба.

«Жомеъ ус-саҳиҳ» бир неча марта нашр қилинган. Бунга далил сифатида 1283 (1866) йили Митохонд, 1292 (1875) йили Қоҳирада, шунингдек, 1980 йили Байрутда нашр этилганлигини кўрсатиш кифоя. Термизийнинг бу муҳим асарига бир қатор шарҳлар ҳам ёзилган бўлиб, улардан Ибн Арабий (вафоти 543 ҳижрий, 1148 милодий йили) номи билан машҳур бўлган Имом Ҳофиз Абу Бакр Муҳаммад ибн Абдулла Ашбилийнинг «Оридат ул-Аҳвазий ала китоб ат-Термизий» номли 13 жузь (қисм)дан иборат шарҳларини келтириш мумкин. Ушбу шарҳ дастлаб 1931 йилда Қоҳирада нашр қилинган. Имом Ҳофиз Абу Али Муҳаммад Абдурраҳмон ибн Абдурахим Муборақфурий (1283–1353) қаламига мансуб яна бир шарҳ ҳам «Тухфат ул-Аҳвазий би-шарҳи ат-Термизий» деб аталади. Тўрт жузьдан иборат бўлган бу асар 1979 йилда Байрутда нашр қилинган (Ҳиндистон наشري ҳам мавжуд). Мисрлик олим ва адиб Жамолиддин Абдурраҳмон ибн Абу Бакр Суютийнинг (1445–1505) Термизий асарига ёзган шарҳи «Қут ул-муғтазий ала Жомеи т-Термизий» (ундан икки қисми нашр қилинган), деб аталган.

Булардан ташқари, Муҳаммад ибн Абдуқодир Абу Таййиб Маданийнинг «Шарҳ Сунан ат-Термизий», Аҳмад Муҳаммад Шокирнинг «Таҳқиқ ва шарҳ Жомеъ ат-Термизий» (ўндан икки қисми 1937 йилда Мустафо Бобий Ҳалабий томонидан нашр қилинган), Муҳаммад Юсуф Баннурийнинг «Маориф Сунан шарҳ Сунан ат-Термизий» (унинг биринчи қисми 1963 йилда Покистонда нашр қилинган), Сирож Аҳмад Сарҳандийнинг «Шарҳ Сунан ат-Термизий» номли форсча шарҳи, шунингдек, Ҳиндистонда чоп этилган Рашиб Аҳмад Канухийнинг «Кавкаб уд-дуррий ала ат-Термизий», Муҳаммад Анваршоҳ Кашмирийнинг икки жузьдан иборат «Урф уш-шазий ала Жомеъ ат-Термизий» (бу асар ҳам Ҳиндистонда чоп этилган) ва ниҳоят Абу-л-Ҳасан Муҳаммад ибн Абдулҳодий

Санадийнинг (у 1138 йилда вафот этган) «Ҳошия ала Сунан ат-Термизий» каби шарҳларини кўрсатиш мумкин.

Аввал эслатиб ўтганимиздек, хижрий. учинчи аср (милодий тўққизинчи аср) ҳадис илмининг ривожда олтин давр ҳисобланади. Дастлаб бу даврда яшаб ижод қилган Имом Бухорий, Имом Муслим каби алломаларнинг сермахсул фаолияти катта аҳамият касб этади.

Ўз устозлари Имом Бухорий, Имом Муслим асос солган хайрли ишни Имом Термизий чуқур масъулият ва катта идрок билан давом эттирди. Ҳадисшуносликнинг илмий асосда ривожланишига улкан ҳисса қўшиб, мусулмон дунёсидаги энг нуфузли муҳаддислардан бири даражасига кўтарилди. Абу Исо Термизийнинг шоҳ асари бўлмиш «Жомеъ ус-саҳиҳ» олим машаққатли меҳнатининг маҳсули сифатида ҳадис илмида катта аҳамиятга эга. Энг аввало шуни айтиш керакки, муаллиф ўз асарини алоҳида-алоҳида бобларга бўлади, имкони борича ҳар бир ҳадис ровийларини келтиради. Ҳар бир ҳадисдан кейин унинг ишончли ёки ишончсизлик даражасини аниқлаб алоҳида кўрсатади. Олдинроқ биз асарининг «Сунан» («Суннатлар») номи билан («Сунан ут-Термизий») аталишини ҳам эслатиб ўтгандик⁴. Бу ном билан аталишига асосий сабаблардан бири – унда фикҳ масаласига доир аҳком ҳадислар жуда кўп келтирилган. Шулар билан бир қаторда асарда панд-насихат, ахлоқ-одоб, гўзал хулқ-у фазилатлар хусусида ҳам жуда кўп ҳадиси шарифлар келтирилганки, бу даражадаги ҳадислар ҳеч бир муаллиф асарида учрамайди, десак муболаға бўлмайди.

Таркибий жиҳатдан асар куйидаги бобларга бўлинади. Ундан таҳорат, салот (намоз), закот, рўза, ҳаж,

⁴ Ушбу асарнинг бир қўлёзмаси Ҳалабдаги (Сурия) «Мактабат ал-авкоф» кутубхонасида (168-рақамда) сақланмоқда.

жаноза, никоҳ, эмизиш, талоқ, савдо-сотик, қозилик аҳкомлари, товон тўлаш, меъёр, сайд, қурбонлик, назр-нузур, имон, сийратлар, жиҳод, кийим-кечак, таомлар, ичимликлар, хайр-эҳсон ва саховат, табобат, фарзлар, васиятномалар, хайрихоҳлик ва тақдир, хуружу фитналар, башоратлар, шаҳодатлар, зоҳидлар, жаннат ва жаҳаннам сифатлари, илм, изн сўраш, одоб ва ахлоқ, масаллар, Қуръон фазилатлари, қироат, тафсир, дуолар, маноқиблар (фазилатлар), иллатлар ҳақидаги боблар келтирилган.

Мана шу боблар асарда сарлавҳа тарзида бўлинган бўлиб, бобга доир ҳадислар бўлим мазмунини тўлатқис ифодалайди. Ушбу бобга доир масала бўйича муаллиф бир қанча ҳадисларни келтиради, сўнг бу масала юзасидан бошқа уламо, фақиҳларнинг фикрларини ҳам батартиб баён этади. Ундан кейин ривоят қилинган ҳадиснинг саҳиҳ, ҳасан, заиф ёки ғариблиги даражасига ўз муносабатини билдиради. Шундан сўнг ҳадис ровийлари, санадлари ва санаднинг ўз ичига олган иллатлари хусусида ўз фикрини билдиради.

Юқорида айтилган фикримизга мисол тариқасида Абу Исо Термизийнинг «Жомеъ ус-саҳиҳ» асарида «Таҳорат» бобида «Сафардаги ва бир жойда муқим турган киши маҳсисига масҳ тортиши» ҳақида келтирилган бир ҳадис хусусида муфассал тўхталамиз.

«Бизларга Қутайба сўзлаб берди, унга Абу Увона ривоят қилган, у Сайид ибн Масруқдан, у Иброҳим Тайамийдан, у Амир ибн Маймундан, у Абу Абдуллоҳ Жадалийдан, у Хузайма ибн Собитдан, у пайғамбар алайҳиссаломдан ривоят қиладилар. Расули акрамдан маҳсига масҳ тортиш ҳақида савол билан мурожаат қилганларида, пайғамбар алайҳиссалом: «Сафардаги киши учун уч кеча-кундуз, бир жойда муқим киши эса бир кеча-кундуз ўз маҳсисига масҳ тортади», деб жавоб қилганлар. Яхё ибн Муъийн масҳ ҳақидаги Хузаймадан

ривоят қилган ушбу ҳадисни саҳиҳ дейдилар. Юқорида зикри ўтган Абу Абдуллоҳ Жадалийнинг исми эса Абу ибн Абд бўлиб, баъзан уни Абдурахмон ибн Абад ҳам деб аташар эди.

Имом Абу Исо Термизий айтадилар: «Бу ҳадис ҳасан (маъқул) ва саҳиҳдир». Шу боб ҳақида Али, Абу Бакр, Абу Ҳурайра, Сафвон ибн Уссол, Авф ибн Молик, Ибн Умар ва Жарийрдан ривоят этилган ҳадис бор. Бизларга Худод ривоят қилди, у Абул Аҳвасдан, у Осим ибн Аби Нужуддан, у Зар ибн Хубайшдан, у Сафвон ибн Уссолдан, у айтди: «Расулуллоҳ саллоллоҳу алайҳи васаллам сафарида бирга бўлган чоғларимизда бизларга уч кечаю уч кундузгача чориқ – маҳсиларимизни ечмасликка буюрардилар. Фақат жунуб бўлгандагина ечиб, катта ва кичик таҳорат синганда ҳам, уйқудан кейин ҳам ечмас эдик». Абу Исо Термизий айтдилар: бу ҳадис саҳиҳ ва ҳасандир. Ҳакам ибн Утайба ва Ҳаммод Иброҳим Нахайидан, у Абу Абдуллоҳ Жадалийдан, у Хузайма ибн Собитдан ривоят қилган ҳадис саҳиҳ эмас. Али ибн Мадийний хабар беради: «Менга Яҳё ибн Сайид айтди, унга Шуъба шундай деган: Иброҳим Нахайи «масҳ» ҳақидаги ҳадисни Абу Абдуллоҳ Жадалийдан ҳеч қачон эшитмаган. Заида Мансурдан эшитганига таяниб шундай дейди: «Биз Иброҳим Тайамийнинг хужрасида ўтирган эдик, бизлар билан бирга Иброҳим Нахайи ҳам бор эди. Шунда Иброҳим Тайамий бизларга ҳадис ривоят қилди, у Амр ибн Маймундан, у Абу Абдуллоҳ Жадалийдан, у Хузайма ибн Собитдан, у пайғамбар алайҳиссаломдан «Маҳси – чориққа масҳ тортиш» ҳақидаги ҳадис эди. Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий: «Ушбу бобдаги энг маъқул ҳадис Сафвон ибн Уссол томонидан ривоят этилган ҳадисдир», дейдилар.

Абу Исо Термизий айтадилар: Масҳ бобидаги бу сўз пайғамбар алайҳиссаломнинг аксар саҳобаи киромлари ва тобеъинлари ҳамда улардан сўнг ўтган

Суфён, Ибн ал-Муборак, Шофеий, Аҳмад ва Исҳоқ каби фуқаҳоларнинг сўзларидир. Улар: «Бир жойда муқим турган киши бир кеча-кундуз, сафардаги киши эса уч кеча-кундузгача масҳ тортади», дейдилар. Баъзи бир аҳли илмлардан ривоят қилишларича, улар маҳс – чорикқа масҳ тортишда муддатни белгиламайдилар. Бу Молик ибн Анаснинг сўзидир. Абу Исо Термизий айтганлар: «(Масҳ тортишда) вақт (муддат) белгилаш ва унга риоя қилиш тўғридир». Дарҳақиқат, ушбу ҳадис (аввал зикр қилинганидек) Сафрон ибн Уссолдан ривоят қилинган эди⁵.

Муаллиф ровийларнинг фикр-мулоҳазалари, пайғамбар алайҳиссаломга яқин бўлган саҳобалар ва бошқа уламолар фикрига таяниб ҳадис ҳақидаги фикрларини баён этади. Асарга киритилган бир неча минг ҳадисни шундай тадқиқ қилиш муаллифдан тинимсиз меҳнат, сабр-тоқат, иродани талаб қилганлигини тасаввур қилиш қийин эмас.

Чунончи, Термизий китобларида бу хилдаги ҳадисларнинг бирмунча кўплиги унинг беназир изланишларидан далолатдир. Ушбу асар ҳақида муаллифнинг ўзи ҳам: «Жомеъ»ни ёзиб тугатиб Ҳижоз, Ироқ ва Хуросон олимларига кўрсатганимда, улар уни мамнунлик билан бир овоздан маъқул топдилар. Ростдан ҳам кимнинг хонадонида бу китоб бўлса, гўёки бу уйда пайғамбар алайҳиссаломнинг ўзлари сўзлаётгандек», – деб ёзади.

Машҳур олим Тошкўбрийзода Имом Термизий фаолиятига юқори баҳо бериб, шундай ёзади: «Имом Термизийнинг ҳадис илми соҳасида кўплаб таснифотлари бор. Ул зотнинг «Саҳиҳ» асари ушбу китобларнинг энг яхшиси ва ғоят фойдалисидир. Бу китобда «саҳиҳ», «ҳасан», «ғариб» каби турли хилдаги ҳадислар баён этилади. Китобнинг «Китоб ул-илал»

⁵ Нуриддин Итр. Имом Термизий, 51-52-бетлар.

қисми иллатли ҳадисларга бағишланган ҳолда фойдали мулоҳазаларни ўз ичига олган. Ушбу асарни мутоала қилган ҳар бир киши унинг ноёб дурдоналаридан бебахра қолмайди»⁶.

Термизий замонидаги олимлар унинг ҳадис илмидаги хизматларини юксак баҳолаганлар. Ҳадис имомларидан бири Абдурахмон ибн Муҳаммад Идрисий «Термизий ҳадис илмида иқтидо қилинадиган имомлардан биридир», деб ёзса, Тақиуддин ибн Таймия «Абу Исо Термизий биринчи бўлиб ҳадисларни саҳиҳ, ҳасан, заифга тақсим қилган олимдир», деб гувоҳлик беради.

Ҳофиз ибн Ражаб ўзининг «Шарҳ илал ул-Жомеъ» номли китобида «билгилки, Имом Термизий биринчилардан бўлиб ўз китобларида ҳадисни саҳиҳ, ҳасан ва ғарибга бўлганлар»⁷, деб алломанинг ҳадис илмидаги хизматларини алоҳида таъкидлайди. Термизий асарининг барчага – кенг оммага фойдаси ҳақида Ҳофиз Абу-л-Фазл Муҳаммад ибн Тоҳир Муқаддасий (507 ҳижрий – 1113 милодий йилда вафот этган) «мен учун Имом Термизийнинг «Жомеъ» таснифи Имом Бухорий ва Имом Муслим ибн Ҳажжож асарларидан кўра ҳам фойдалироқдир. Чунончи Бухорий ва Муслимнинг китобларидан кўпинча фақат ўқимишли, зиёли кишиларгина фойдаланади. Аммо Абу Исо Термизийнинг асаридан эса ҳар бир истаган киши бемалол фойдалана олади», – деб ёзган эди.

Шу нарсани алоҳида қайд этиш зарурки, Имом Термизийнинг ушбу асарида ҳадис илмининг турли масалалари каби ровийлар масаласига ҳам алоҳида эътибор берилган. Бу жиҳатдан мазкур асар

⁶ Шамсуддин Заҳабий. Тазкират ул-хуффо, 634-бет; Ибн Ҳажар Асқалоний. Таҳзиб ут-таҳзиб, 9-жилд, 389-бет.

⁷ Шурут ул-аймнат ис-ситта, 16-бет; Ибн Касир. Бидоя ва н-нихоя, 11-жилд, 67-бет.

муаллифнинг бошқа асарларидан тубдан фарқ қилади.

Имом Термизий асарининг ушбу фойдали томонлари хусусида Ҳоким Найсобурий «Мадҳал ила маърифат китоб ил-иклил»⁸, Муқаддасий «Шурут ул-аиммат ис-ситта»⁹ каби асарларида алоҳида таъкидлаб ўтган. Шу билан бирга ҳадис илмининг истилоҳларини яратишда ҳам Имом Термизийнинг ҳиссаси катта. Ҳадис илмига доир истилоҳларни ўрганишда асосий манбалар ҳисобланган «Улум ул-ҳадис» («Ҳадис илмлари») китобларида учрайдиган барча истилоҳлар «Жомеъ» асарида кенг кўламда келтирилган. Термизий услубига тақлид қилиб асар яратган муаллифлардан Имом Доруқутнийни (995 йилда вафот этган) кўрсатиш мумкин. У ўзининг асари «Сунан»ни яратишда ҳадисларни турли тоифаларга ажратиб, уларни саҳиҳ, ҳасан ва заиф даражаларда келтиради. Шунингдек, Имом Абдулазим Мунзирий (1258 йилда вафот этган) ҳам «Тарғиб ва т-тарҳиб»да Имом Термизий услубидан юриб, ҳар бир ҳадис ҳақида алоҳида фикр юритади. Имом Термизий ҳақида аллома Идрисий «Жомеъ», «Тарихлар», «Илал» каби буюк асарлар тасниф этди. Ҳифзда (ёдлашда) у ҳақида масаллар келтирадилар¹⁰. Муаррих Ибн Асир унинг ҳақида: «Ҳадис илмида иқтидо қилинадиган буюк олимлардан бири, у энг буюк хофизлардан ҳам саналади»¹¹, деб ёзган.

Мана шу келтирилган фикр-мулоҳазалардан кўриниб турибдики, Имом Термизий ҳадис илмининг равнақиға муносиб ҳисса қўшган буюк аллома бўлган. Шу билан бир қаторда Имом Термизий фаолиятига бир қадар таъна билан қараган олимлар ҳам бўлган. Уни саҳиҳ ва ҳасан ҳадислар даражасини аниқлашда бироз кўнгли бўш, илтифотли бўлган. Бу шундан

⁸ Мадҳал, 288 а-варақ.

⁹ Шурут, 12-13-бетлар.

¹⁰ Ибн Ҳажар Асқалоний. «Таҳзиб ут-таҳзиб», 9-жилд, 389-бет.

¹¹ Жомеъ ул-усул, 1-жилд, 114-бет.

иборатки, баъзи бир саҳиҳ ёки ҳасан ҳадислар ушбу даражага лойиқ бўлмаса ҳам уларни саҳиҳ ва ҳасан деб қабул қилган, дейилади. Мана шундай Термизийга таъна билдирганлардан бири тарихчи Шамсуддин Заҳабий бўлиб, у ўз асари «Мийзон ул-эътидол»да бу эътирозини билдирган¹² ¹³. Лекин Имом Термизий ижодини чуқур ўрганган қатор тадқиқотчилар Заҳабий эътирозлари аксар ҳолда асоссиз эканлигини илмий, асосли хулосалар билан исботлаган¹⁴. Айни вақтда Имом Термизийнинг ўзи ҳам ушбу асарни ёзиб тугатгач, ўз даврининг етук олимлари ҳукмига ҳавола этган ва улар муҳокамасидан ўтказган. Бу ҳақда аллома шундай ҳикоя қилади: «Ушбу асаримни тасниф этиб бўлгач, Ҳижоз уламоларига тақдим этдим, улар маъқулладилар, кейин Ироқ уламоларига кўрсатдим, улар ҳам маъқулладилар, сўнг Хуросон уламоларига кўрсатганимда, улар ҳам маъқул топдилар»¹⁵.

Ҳадис илми билан шуғуланган муҳаддислар ҳадисларни бобларга бўлишга, тарожум ва унвонларга алоҳида эътибор берганлар. Бу масалалар муаллифдан юксак салоҳиятни талаб қилади. Бобларга бўлиш масаласи яхши ҳал бўлган асарларнинг, бир томондан, илмий аҳамияти катта бўлса, иккинчи томондан, бу зайлдаги асарлар улкан амалий аҳамиятга ҳам моликдир. Чунончи, ундан фойдаланувчи ҳар бир киши истаган масала бўйича керакли маълумотга эга бўлиши мумкин. Мана шу тарздаги илмий-амалий аҳамиятга молик олти китоб энг ишончли манба ҳисобланади. Улар олти китоб (кутуб ситта) ёки олти саҳиҳ китоблар (ас-Сихоҳ ус-ситта) номи билан аталади: Бухорийнинг «Саҳиҳ», Муслим ибн Ҳажжожнинг «Саҳиҳ»,

¹² Ибн Ҳажар Асқалоний. Таҳзиб ут-таҳзиб, 9-жилд, 388-бет.

¹³ Мийзон ул-эътидол, 2-жилд, 354–355-бетлар.

¹⁴ Бу ҳақда кеңроқ маълумот олиш учун қаранг: Нуриддин Итр. Имом Термизий, 238–262-бетлар.

¹⁵ Мийзон ул-эътидол, 2-жилд, 354–355-бетлар.

Термизийнинг «Жомеъ», Абу Довуднинг «Сунан», Насойининг «Мужтабо» ёки «Сунан» ва Ибн Можа Қазвинийнинг «Сунан» асарлари.

Имом Термизий ҳадисларни бобларга бўлишда икки хил услубга таянди.

Биринчи услуб: Бир мавзуга, масалан, таҳорат, закот, никоҳга оид турли-туман масалалар ва бобларни ўзида мужассам қилган ҳадисларни умумий бир унвон остида келтиради... Масалан: Абвоб ут-таҳорати ан Расулуллоҳ («Расулуллоҳ айтганларидан таҳоратга оид боблар»), Абвоб уз-закот ан Расулуллоҳ («Расулуллоҳ айтганларидан закотга оид боблар») ва ҳоказо.

Иккинчи услуб: Муайян масалага оид бир ёки бир неча ҳадисларни муаллиф далолат учун махсус унвон ва бобда келтиради. Бундай ҳолларда Термизий ушбу боб мазмунига оид бош сўзга таяниб ёзади. Масалан: «Боб мо жоа фи-с-сивок» («Мисвок (тиш тозалагич) хусусида келган ҳадис...»).

Имом Термизий ҳадислар мавзуси баёнида боб иборасини қўллаган бўлса, айти шу мақсадда Имом Бухорий эса «китоб» сўзини ишлатган. Термизий муқаррар равишда ҳар сафар бобдан кейин «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи вассаллам» иборасини қўшиб келтиради.

Бу ўринда ҳар бир боб таржимасида Имом Термизий қўллаган услубни билиш алоҳида аҳамият касб этишини таъкидлаш зарур, чунки мана шу тарожумлар охир-оқибатда муаллифнинг жидди-жаҳди, унинг иқтидори ва қолаверса, чуқур фикҳий билимини ҳам ифодалайди. Мана шу масалани муайян даражада ўрганиш Имом Термизий тарожумларини уч турга бўлишни тақозо этади:

Биринчидан, тарожумнинг зоҳирий тариқасини, бу унинг мазмунидан очиқ-ойдин англашилиб, у ҳақида ҳеч бир фикрлаш ва мулоҳазага эҳтиёж бўлмайди. Ик-

кинчидан, истинботий (тадқиқ қилиб ўрганиладиган) тарожумларки, уларнинг муайян даражада чуқур ёки бир қадар юзаки баҳс ва тафаккур воситасида ўша боб мазмунига мослиги идрок этилади. Учинчидан, мурсалий (бўш, очик) қолдирилган тарожумлар бўлиб, унда ҳадиснинг мазмунига ишорат қиладиган сарлавҳа бўлмай, фақат «боб» ибораси билан чегараланади. Мана шу уч услуб тарожумлар Имом Термизийнинг «Жомеъ», шунингдек, Имом Бухорийнинг «Саҳиҳ Бухорий» асарида ҳам мавжуддирки, бу тақсимлаш услуби тарожумларни чуқур тадқиқ этишда катта аҳамият касб этади.

Энг аввало зоҳирий тарожумлар ҳақида гапирадиган бўлсак, бу хилдаги тарожумлар Термизийнинг асарида аксар ҳолларда учраб, ҳатто унинг асари, баъзи муаллифлар алоҳида таъкидлаганларидек¹⁶, бу йўналишдаги энг қулай асарлардан саналган. Чунончи, Термизий асари билан танишган ҳар бир илм толиби бу ҳолни осонликча фаҳмлайди. Муаллифнинг «мо жоа» (тааллуқли, доир) ёки кўп ҳолларда «бобун мо жоа фи казо» («фалон масалага доир боб») деб алоҳида таъкидлаши мазкур тарожумнинг мазмун-моҳиятини аниқ кўрсатади. Ушбу ибора Имом Бухорий фаолиятида ҳам, гарчанд кам ҳолларда бўлса-да, кузатилади.

Имом Термизий фаолиятида кўп учрайдиган ушбу хилдаги тарожумлар муайян мақсадларга қаратилган ва маълум маъноларни англатади. Ушбу масалада Имом Термизий маслакларини Имом Бухорий маслаклари билан муқояса қилишнинг илмий аҳамияти борлигининг гувоҳи бўламиз.

Имом Бухорий ва Имом Термизий асарлари зоҳирий тарожумларнинг қатор маслакларида бир-бирига муштарак эканлигини кўрамиз. Бу ҳол қуйидаги масалаларда аён бўлади:

¹⁶ Бу ҳақда қаранг: Мухаммад Анваршоҳ Кашмирий. Арф уш-шазий, 1-жилд, 6–7-бетлар.

1. Умумий хабарий (ҳикоят) сийғага эга тарожум бўлиб, бунда тарожум, бобнинг мазмунини умумий бир хабар, эҳтимоллик ҳолатига ишорат қилиб, сўнгра бобда келтирилган ҳадис орқалигина асл мақсад аён бўлади. Бу ҳол аввалроқ қайд қилганимиздек, Имом Термизийда кўп учраб, Имом Бухорийда камроқ келтирилади.

Термизийнинг «Жомеъ» асаридан бир мисол келтирамиз. Асарда муаллиф «Бобун мо жоа фи-с-сивок» тиш ковлагич, мисвок хусусидаги бобга доир «Агарки умматимга қийин бўлмаганда эди ҳар бир намоздан олдин мисвок билан тишларини тозалашни буюрардим», деган ҳадис билан тасдиқлайдики, бу билан асл мақсадини аниқ баён қилади. Ёки бўлмаса, кийим ҳақидаги бобларда «Бобун мо жоа фи-л-ҳарийр ва-з-заҳаб» («шойи ва тилло хусусидаги боб»)га доир Абу Мусо Ашъарийнинг ривояти асосида Расулуллоҳнинг «Шойи ва тилло буюмларни кийишни умматимнинг эркакларига ҳаром ва аёлларига ҳалол қилганлигини»¹⁷ ҳадисга таяниб таъкидлайди.

2. Хос (махсус) хабарий (ҳикоят) сийғага эга тарожум бўлиб, бундаги боб масалани аниқ ифода қилади.

Бунга мисол тариқасида Имом Термизий асаридан намоз ҳақидаги ҳадисларни келтириш мумкин¹⁸.

3. Савол тарзидаги сийғага эга тарожум (тарожум би-сийғати-л-истифҳом) – бу шундай ҳолатки, бунда боб савол тарзидаги иборалардан ташкил топади. Бу услуб Имом Бухорий ижодида кўпроқ ва дақиқ услубда қўлланилган, Имом Термизийда эса нисбатан кам ҳолларда учрайди. Уламоларнинг фикрича, бу тарздаги тарожумлар асосан ихтилофли ва баҳсли масалаларга доир бўлиб, масалан, Имом Термизий ўз асарида келтирган «намоз пайтида нуҳуд (саждадан туриш)

¹⁷ Жомеъ, 1-жилд, 7-бет; 321-бет.

¹⁸ Жомеъ, 1-жилд, 41-бет; 11-жилд, 17-бет.

қандай бўлиши керак ҳақидаги бобга доир»¹⁹ни кўрса-тиш мумкин. Шофеъийлар ва ҳанафийлар каби турли мазҳаблар ўртасида ушбу масалада муайян ихтилоф бўлиб, бу ҳақда муаллиф ҳам ўз асарида кўрсатиб ўтган.

4. Боб ҳадисдан иқтибос этиб олинган тарожум ёки тўлиғича ҳадиснинг сўзлари бобда келган тарожумда қисман ёки тўлиғича ривоят қилинади. Бу фикрни Имом Термизий одоб ҳақида келтирган бир ҳадисда яққол кўришимиз мумкин. «Аллоҳ акс урмоқни хушлаб, эснашни ёқтирмаслигига доир боб»да ушбу ҳадисни ихрож этади. «Дарҳақиқат, Аллоҳ аксиришни хуш кўриб, эснашни ёмон кўради. Шу туфайли агар бирор киши акс урса, алҳамдулиллоҳи, дейди ва унинг бу сўзини эшитган ҳар бир киши «Сенга Аллоҳнинг раҳмати ёғилсин» (йарҳамука Аллоҳ) ва ҳоказо дейди». Мана шу мисолдан яққол кўришиб турибдики, ихрож қилинаётган ҳадисдан бир қисми тарожумда келтирилган. Айни шу ҳолни Имом Бухорийнинг асарида ҳам учратамиз. Масалан, табобат ҳақида «дардини берган Аллоҳ унинг шифосини ҳам ўзи беради бобидаги» ҳадиснинг сўзи айнан шу бобда ҳам ихрож қилинган²⁰.

5. Амрли масаланинг бошланиши ва бирор ишнинг пайдо бўлиши ҳақида огоҳ этувчи тарожумлар. Имом Термизий, шунингдек, Бухорий бирор ишнинг бошланишидан дарак берувчи тарожумларни келтиради. Масалан, Имом Термизий намоз ҳақида «Азоннинг бошланишига доир боб». Мана шу мавзунинг қай тариха бошланиши ҳақидаги тўлиқ маълумотларни ўз ичига камрайди²¹. Шу сабабли улар шариатнинг тарихига доир кўплаб маълумотларга эга бўлганлигидан уламо-лар, илм толиблари ва тадқиқотчилар учун ғоятда қимматлидир. Айни вақтда шуни ҳам қайд этиш керакки,

¹⁹ Ўша манба, 58-бет.

²⁰ Саҳиҳ ул-Бухорий, 2-жилд, 122-бет.

²¹ Жомеъ, 1-жилд, 40-бет.

турли мазҳабларга мансуб уламолар ўртасидаги ихтилофли масалалар бўйича, хусусан фикҳий масалаларда Имом Термизий ўз асарларида алоҳида ҳадисларни далиллар воситасида боблар билан келтирган ҳоллари кўп учрайди.

Араб тилида истинботий тарожумлар деб номланган бобларда муаллифлар ўз китобларига киритилган масалаларга уларнинг мазмун ва мавзуларидан келиб чиққан ҳолда сарлавҳалар қўядилар. Бу ҳолда сарлавҳа ўша бобнинг мазмунига очиқ-ойдин мос бўлади. Бундан кўзда тутилган асосий мақсад китоб муаллифи муайян бобда мавжуд ҳадислар бевосита етиша олмаган натижага эришишдир. Шу боис ҳам муаллиф ўз фикр-мулоҳазаси ёрдамидагина ушбу мақсадга эришади. Бу услуб Имом Бухорий китобида кўп қўлланилган бўлса, Имом Термизийда нисбатан камроқ қўлланилган.

Айни вақтда бу иккала буюк муҳаддис ижодиётида истинботий тарожумларда муштарак йўл-йўриқлар (маслаклар) мужассам бўлганлигининг ҳам гувоҳи бўламиз. «Мурсалий тарожумлар» деб аталган бобларда эса тарожумлар ривоят этилган бўлса-да, тўлиғича зикр қилинмайди ва унинг унвони «боб» деган сўз билан чегараланади. Имом Термизий «Жомеъ» асарида бу хилдаги тарожумлар икки сўзда – «боб» ва боб минху (ундан боб) билан келтирилади. Имом Бухорий эса фақат бир сийға (яъни боб)ни қўллаш билан чегараланган.

Юқоридаги фикр-мулоҳазалардан қуйидаги хулосага келиш мумкин:

– Имом Бухорий услубига эргашган ҳолда Имом Термизий ҳам ўз китобини аввал бобларга бўлган ҳолда тартиб бериб, сўнгра тарожумларни Бухорий олдин қўллаган услуб ва маслакларга таяниб таълиф этди;

– Имом Термизий ўз устози Имом Бухорийдан ғоятда таъсирланган ҳолда унинг ижодидан ўз «Жомеъ»

асарини тузишда фойдаланди;

– Имом Термизий асарида келтирилган тарожумларни идрок этиш осонроқ бўлиб, Имом Бухорий асарида мукаммал истинбот (чуқур тадқиқ этиш) устунлиги кўзга ташланади;

– Имом Бухорийнинг Абу Исо Термизийдан яна бир устунлиги тарожумлар йўл-йўриқларининг хилма-хиллиги, уларда кўп илмий ва бошқа фойдали жиҳатларининг акс этишидир;

– Имом Термизий тарожумларга мазкур боб мазмунига далил сифатида қарайди, аммо Имом Бухорий эса уларда ўз фикҳи ва илмини ҳам ифода этади.

«Жомеъ» асарида фикҳ масалалари

Ҳадис илмига бағишланган асарларда аҳком масалаларини ўрганиш хижрий иккинчи асрнинг ўрталаридан, Имом Молик ибн Анас давридан бошланган эди. Мана шу пайтдан бошлаб ҳадисларни тадвин этиш (тартиблаш) фикҳий бобларга асосланиб амалга оширилиб, шу мақсадда «Муватто» тартибида асарлар пайдо бўла бошлади. Масалан, Қозий Ийод ўзининг «Мудорак» номли асарида «биринчи бўлиб «Муватто» асарини яратган Абдуллазиз ибн Абдулмалик ибн Мажишун»²² деб ёзган эди. Шундан сўнг Имом Молик ибн Анас унинг бу фаолиятини ғоятда маъқуллаб, ўзи ҳам «Муватто» асарини тасниф этди. У ўзи Мадинаи мунаввара ва бошқа шаҳарларда учратган уламолардан ёзиб олган ҳадисларидан танлаб олиб бу асарига киритди. Муаллиф ушбу асарига киритган мазкур ҳадисларни соф манба деб ҳисоблаб, ҳадис тўплаш мақсадида бошқа мамлакатларга сафар қилмади. Яна шуни қайд этиш керакки, «Муватто»га нафақат

²² Тартиб ул-мудорак, 1-жилд, 195-бет.

марфуъ (яъни пайғамбар аллайҳиссаломга бориб боғланадиган) ҳадислар, балки мадиналик саҳобалар ва тобеъин уламолардан ривоят қилинган ҳадислар ҳам киритилган. Шу билан бирга муаллиф фикҳий масалаларда ўз нуқтаи назарини ва мулоҳазаларини билдирган эди. Юқорида зикр қилганимиз Қозий Ийод «Мудорак» асарида Молик ибн Анаснинг ўз асари «Муватто» ҳақида «Унда («Муватто»да) Расулуллоҳ ҳадислари, саҳоба ва тобеъинларнинг сўзлари ва ўзимнинг фикр-мулоҳазаларим мужассам бўлган»²³, — деган сўзларини келтиради.

Молик ибн Анас ушбу асарини яратишга алоҳида эътибор ва ўта масъулият билан қаради. Асарга танлаб киритилган ҳадисларнинг сони тўрт минг ҳадисни ташкил этади. Кўп олимларнинг фикрича, бу асар ислом дини равнақи учун ҳам, мусулмонлар учун ҳам катта аҳамиятга моликдир²⁴. Муаллифнинг турли масалалар бўйича ўз фикрини дадил билдириши «Уйқудан намозга турилса, албатта, таҳорат олиш зарур»²⁵ деган фикрида намоён бўлади.

Ҳадислардаги фикҳий масалаларни тадқиқ этишда Молик ибн Анасга эргашган айрим муаллифлар (масалан, Ибн Абу Шайба, Абдурразоқ Шофеъий) ҳам шу йўсинда асарлар тасниф этдилар²⁶. Мана шу муаллифлар асарларини, шунингдек, «аҳл ур-рай»нинг фикҳий масалалардаги фикр-мулоҳазаларини ҳар томонлама чуқур ўрганган, тадқиқ этган Имом Бухорий ўзининг «Саҳиҳ» асарида фикҳий масалаларга алоҳида эътибор бериб, уни батамом юксак поғонага кўтарди. Имом Бухорийдан кейин бу соҳага қўл урган муҳаддислардан бири унинг шогирди Имом Термизий

²³ Ўша асар, 1-жилд, 195-бет.

²⁴ Суютий. Танвир ал-ҳаволик, 1-жилд, 5-бет; Қозий Ийод. 1-жилд, 193-бет.

²⁵ Муватто би-шарҳ ис-суютий, 1-жилд, 34-бет.

²⁶ Имом Термизий, 302-бет.

ҳисобланади. Бу пайтга келиб ҳадисларда фикҳий масалаларда қатор асарлар яратилган ва муайян даражада тараққий этган эди. Мана шундай ҳолатда Имом Термизий ўзининг шоҳ асари «Жомеъ»да ўзига хос услубни қўллайди. Муаллиф фикҳий масалалар ва аҳкомларни ўз боблари мазмуни жумласига киритади. Фикҳ илми олимларининг фикр-мулоҳазаларини келтириб турли-туман мазҳаблардан огоҳ қилди, баъзи ҳолларда улардан энг мақбули ва афзалларини ажратиб кўрсатди. Ўз асарларида «аҳл ул-илм» наздида қабул бўлган ҳадисларга таянган ҳолда фикр юритди.

Фикҳий масалаларда Имом Термизий услубларини умумлаштирган ҳолда қуйидаги хулосаларни чиқариш мумкин:

- тарожумларга таяниш;
- боб мазмунида уламо ва ровийлар фикрини ҳадисларда ифода этиш;
- ғоялар ўртасида афзалларини алоҳида кўрсатиш;
- бобларни улардан келиб чиқадиган ҳукмларга асосан турларга бўлиш.

Имом Термизийнинг «Жомеъ» асари баҳсли масалаларни талқин қилишда йирик манба ҳисобланади. У айниқса қадимий таълимотларни ўрганиш масаласида тенги йўқ асарлардан бири сифатида тан олинган. Масалан, Имом Авзоъий, Ироқда яшаган машҳур имомлардан Суфён Саврийларнинг мазҳабий таълимотлари узоқ муддат амалда жорий бўлган эди.

Ибн Роҳувайҳ номи билан машҳур бўлган хуросонлик олим Имом Исҳоқ Иброҳим Ханзалий, мовароуннаҳрлик аллома Абдуллоҳ Муборак Марвазий мазҳабларини ўрганишда ҳам Имом Термизий асарининг аҳамияти беқиёс эди. Бу асар нафақат қатор мазҳабий таълимотлар, айни вақтда уламолар ўрта-сидаги ихтилофий масалаларни ҳар томонлама ўрганишда ҳам алоҳида аҳамиятга молик эди. Шу боис бу асар ҳақида «Ихтилофли масалалар ҳақида бизгача

етиб келган энг қадимий манба»²⁷ деб алоҳида таъкидланади. Имом Термизий асарининг ўша мазҳаб соҳиблари ва пешволари яшаган даврга вақт жиҳатдан яқинлиги асарга ишончли манба сифатида қарашни тақозо этади. Бу ҳол айниқса илм аҳллари ва тадқиқотчилар учун алоҳида аҳамият касб этади. Чунончи, асардаги нақлларда имкон борича камроқ хатога йўл қўйилиб, кейин ёзилган асарларга нисбатан унга афзаллик берилади.

Имом Термизийнинг «Жомеъ» асарида фикҳий масалалар ҳам ифода этилган бўлиб, уларни тадқиқ этишда учта муҳим жиҳатга эътибор беришни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Биринчи масала – Имом Термизийнинг фикҳий йўналиши.

Иккинчи масала – у ривоят қилган ҳадисларда мазҳабий иснодларнинг ўрни.

Учинчи масала – фикҳий масалалар ифодаси.

Мана шу масалаларни батафсил кўриб чиқиш Термизийнинг фикҳий масалалардаги қарашларини тўлиқ ифода этади.

Имом Термизийнинг фикҳий йўналиши. Ҳижрий иккинчи асрни фикҳий масалаларнинг уйғониш даври, десак ҳеч бир муболаға бўлмайди. Чунончи, айни шу пайтда ижтиҳод деган масала пайдо бўлиб, бу соҳада турли мазҳабларнинг асҳоблари – йирик уламо-лар етишиб чиққан.

Ижтиҳод – Куръони карим ва Пайғамбар алайҳиссалом ҳадисларига асосланган ҳолда давр тақозосини ҳисобга олиб, жамият тараққиёти ва маънавияти равнақиға хизмат қиладиган фойдали ғоя ва мафкуралар яратиш, муаммоларни ҳал этишнинг мақбул, янги йўллари топишдир²⁸. Бу ҳол, албатта, ислом динининг

²⁷ Хатиб Бағдодий. Тарихи Бағдод, 2-жилд, 19-бет; Доират ул-маориф ил-исломийа, 5-жилд, 230-бет.

²⁸ Ижтиҳод ҳақида кенгроқ маълумот олиш учун қаранг: Ислам (Энциклопедический словарь). Москва, 1991, стр. 91-92.

Ўзига хос хусусиятларидан ҳисобланади. Бинобарин, илм-фан тараққиётидаги ўзгаришларни теран англаб, шариат аҳкомларини замонга мос равишда талқин қилиш ҳар қандай даврда ҳам халқимизнинг ҳар томонлама тараққий этишига сезиларли восита бўлган.

Ўша даврдан бошлаб ижтиҳод аҳлининг тутган йўли (тариқати) асосан икки гуруҳга ажралган эди: «аҳл ур-рай» тариқати ва «аҳл ул-ҳадис» тариқати. «Аҳл ур-рай» тариқатининг маркази Ироқда, айниқса, Куфа ва Басрада бўлиб, унинг уламолари «аҳл ур-рай» деб атала бошланди. «Аҳл ул-ҳадис»нинг мактаби Хижоз (Макка, Мадина)да бўлиб, улар уламоларига «аҳл ул-ҳадис» деб ном берилди. Ҳар тоифанинг етакчи имомлари, уларнинг издошлари ўз мазҳабларининг афзаллиги ва ғалабаси йўлида жидди-жаҳд кўрсатардилар ва янги тарафдорларни топиб, улар сонларини кўпайтиришга интилардилар. Хижрий учинчи асрда ҳадис илмида олти саҳиҳ китобларнинг муаллифлари, шу жумладан, Имом Термизий яшаб ижод қилди. Бу даврда мусулмонлар ўртасида машҳур имомларнинг мазҳабларига қўшилиш, мазҳабий тақлид пайдо бўлди. Бунда тақлидчилар муайян бир имом мазҳабини ихтиёр этиб, уни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаб тарафкашлик қилар, кўп ҳолларда эса улар ўртасида қизгин баҳслар, курашлар ҳам содир бўларди. Мана шу тариқа улар ўртасида ихтилоф кучая бошлади.

Имом Бухорий, Имом Термизийга ўхшаш машҳур муҳаддислар Куръони карим, пайғамбар ҳадислари, саҳобаи киромларнинг асарларини бутун мазмун-моҳияти билан эгаллаганликлари туфайли, уларда ижтиҳодий қарашлар мавжуд бўлса-да, лекин улар тақлидчиларга мансуб эмасдилар. Улар ўз ижтиҳодий ғоялари ҳақида баралла гапириб, шунга амал, айниқса, ихтилофли масалалар пайдо бўлган вазиятларда бу ҳолатга кўпроқ риоя қилардилар²⁹.

²⁹ Имом Термизий, 324-бет.

Турли мазҳаблар ва ғояларга муносабат масаласида Имом Термизийнинг тутган мавқеи Пайғамбар алайҳиссаломнинг ҳадислари ва фақат далил-исботлар билангина хулоса чиқаришга асосланган эди. Албатта, бундай ҳолларда фақат саҳиҳ ҳадислар ва энг кучли далил асосий роль ўйнар эди. У ўз устозлари – энг аввало Имом Бухорийнинг ва бошқа ҳадис илмидаги уламоларнинг таъсирида «аҳл ур-рай» мазҳабига эмас, «аҳл ул-ҳадис» йўлида собитқадамлик билан фикр юритди, уни чуқур таҳқиқ ва тадқиқ этиш орқали ўз фикр-мулоҳазаларини билдирди.

Имом Термизий ижодининг яна бир ўзига хос жиҳати шундаки, у «аҳл ур-рай» ҳақида гапирар экан, улар мазҳабларини баён қилиш учун ўз асарида «қола аҳл ул-Куфа» (Куфа аҳли деган) ёки «Қола баъзу аҳл ал-Куфа» («аҳл ал-Куфадан баъзиси деган») каби ибораларни кўп ишлатади.

Имом Термизий асарида кўп учрайдиган иборалардан яна бири «асҳабуну» («бизнинг асҳобларимиз») иборасидир. Бу умумлашган атама билан Термизий Молик ибн Анас, Муҳаммад ибн Идрис Шофеъий, Аҳмад ибн Ҳанбал, Исҳоқ ибн Роҳувайҳ каби фикҳ илмининг мужтаҳидларидан бўлган аҳл ал-ҳадисни назарда тутган.

Ҳадис илмининг йирик алломаси саналган Имом Термизий уламоларнинг сўзлари ва уларнинг фикҳий таълимотларини фақат ҳадисларга хос бўлган ишончли иснодлар билангина келтиради, уларга таяниб илмий хулосалар чиқаради. Бинобарин, мазҳаб соҳибларидан нақл этиладиган фикр-мулоҳазаларни билишда иснодлар катта аҳамият касб этарди. Имом Термизий фикҳий иснодларни Суфён Саврий, Муҳаммад ибн Усмон Куфий, Убайдуллоҳ ибн Мусо Абасий, Мактум ибн Аббос Термизий, Муҳаммад ибн Юсуф Фиръобийдан нақл қилган.

Бир қанча буюк муҳаддислар бу соҳада баракали ижод қилган бўлиб, улардан Имом Бухорийнинг устози Али ибн Абдуллоҳ Мадийний, Имом Аҳмад ибн Ханбал, Имом Бухорий, Муслим ибн Ҳажжож, Имом Термизий, Ибн Абу Ҳотам, Доруқутнийларни зикр қилиш мумкин. Мана шу муаллифларнинг асарларидан Имом Доруқутнийнинг муснадларга асосланиб тартиб берилган ўн икки жилдлик иллатли ҳадисларга бағишланган асари алоҳида ўрин эгаллайди.

Имом Термизий иллатли ҳадисларга бағишлаб икки асар яратган, улар «Илал ус-сағир» ва «Илал ул-кабир ёки ал-муфрад» номи билан аталади. «Илал ус-сағир» асарини Имом Термизий «Жомеъ»нинг хотимаси сифатида яратган. «Ал-Илал ал-кабийр ёки муфрад» эса алоҳида мустақил асар, унда биринчи асарига кирмаган иллатли ҳадислар келтирилган.

Термизийнинг «Аш-Шамоил ун-набавиййа» асари

Абу Исо Термизийнинг бошқа бир йирик асари «Аш-Шамоил ун-набавиййа» («Пайғамбарнинг алоҳида фазилатлари») деб аталади. Бу асар баъзи манбаларда «Шамоил фи шамоил ин-набий саллоллоҳу алайҳи вассаллам», «Аш-Шамоил ул-Муҳаммадийя» номлари билан ҳам келтирилган. Асар пайғамбар алайҳиссаломнинг шахсий ҳаётлари, у зотнинг суврат ва сийратлари, ажойиб фазилат ва одатларига оид тўрт юз саккиз ҳадиси шарифни ўзига жамлаган қимматли манбадир. Бу ўринда шуни таъкидлаш керакки, ушбу мавзу, яъни пайғамбар алайҳиссаломнинг фазилатлари, одатлари ҳақидаги ҳадисларни тўплаш билан жуда кўп олимлар, муҳаддислар шуғулланганлар ва бу хилдаги ҳадислар турли-туман китоблардан ўрин олган. Лекин Термизий асарининг бошқалардан афзаллиги ва фарқи шунда-

ки, муаллиф имкони борича пайғамбар алайҳиссалом фазилатларига доир барча ҳадисларни мунтазам равишда тўплаб, мантиқан изчил бир ҳолатда тартибга келтирган ва ўзига хос мустақил, яхлит китоб шаклида тасниф қилган. «Аш-Шамоил ун-набавиййа» азалдан исломшунос олимлар ва тадқиқотчиларнинг диққатини ўзига жалб қилиб келади. Араб тилида битилган ушбу асарга бир қанча шарҳлар ва ҳошиялар ҳам ёзилган. Улардан Абдурауф Муновий Мисрийнинг (вафоти 1003 ҳижрий йил) «Шарҳ уш-шамоил», Али ибн Султон Ҳаравий Қорийнинг (вафоти 1192 ҳижрий йил) «Жамъу-васоил фи шарҳи ш-шамоил», Сулаймон ибн Умар ибн Мансур Жумалнинг «Мавоҳиб ул-Муҳаммадиййа би шарҳ иш-шамоил Термизиййа» кабиларни келтириш мумкин. Бу асарнинг бир қўлёзмаси Қоҳирадаги Азҳар кутубхонасида 144 ҳадис илми рақами остида сақланмоқда, Муҳаммад ибн Жасус Моликийнинг (вафоти 1182 ҳижрий йил) «Фавоид ул-жалийла ал-баҳиййа ала «аш-Шамоил ил-Муҳаммадиййа» (бу асар 1927 йилда нашр қилинган) ва ниҳоят «ал-Азҳар» университетининг собиқ шайхи Иброҳим Божурийнинг (вафоти 1277 ҳижрий йил) «Мавоҳибу л-ладуниййа ала аш-шамоил ат-Термизиййа» каби шарҳларини кўрсатиш мумкин.

Кези келганда шуни ҳам таъкидлаш керакки, асар тили оддий ва равонлиги, соддалиги билан ҳам ажралиб туради. Муҳим тарихий манба сифатида «Аш-Шамоил ун-набавиййа» форс ва турк тилларига ҳам таржима қилинган. 1248 ҳижрий йили Ҳисомиддин Нақшбандий томонидан туркий тилга қилинган таржимаси араб тилини билмайдиган туркий халқлар учун ғоятда фойдали қўлланма бўлиб хизмат қилади. Термизийнинг ушбу асарига шарҳ ёзган шайх Иброҳим Божурий: «Имом Термизийнинг «Аш-Шамоил ун-набавиййа» китоблари ўз бобида яккаю ягона асардир. Унинг овозаси Мағрибу Машриққа бориб етди», – деб таъкидлайди. Машхур олим Али ибн Султон Ҳаравий Қорий ўзи-

нинг юқорида зикр қилинган «Жамъ ул-васоил фи шарх аш-шамоил» номли шарҳида Термизийнинг ушбу асарни хусусида шундай деб ёзади: «Расулуллоҳ саллоллоху алайҳи вассалламнинг фазилатлари, ахлоқлари ҳақида тасниф этилган мусаннафотларнинг энг чиройли ва яхшиси бу Имом Термизийнинг пайғамбар сийратлари ҳақидаги мукамал ва мухтасар китобларидир. Бу китобни мутолаа қилган ҳар киши жаноб пайғамбарни кўргандай ва ул зотнинг ҳар бобидаги маҳосини шарифларидан баҳраманд бўлганга ўхшайди»³⁰. Олдинроқ эслатиб ўтганимиздек, асарнинг Саудия Арабистонида истиқомат қилган ватандошимиз Саййид Маҳмуд Тарозий томонидан она тилимизга қилинган мухтасар таржимаси 1990 йили Имом Термизийнинг 1200 йиллик юбилеи муносабати билан Тошкентда қайта нашр қилиндики, бу ҳол буюк муҳаддиснинг қимматли асарини ўрганишда катта аҳамият касб этиши шубҳасиздир³¹.

«Аш-Шамоил ун-набавиййа»нинг тузилиши ва таркиби ҳақида гапирадиган бўлсак, бу асар эллик олти бобга бўлиниб, у «бобун жоа фи халқи Расулуллоҳ саллоллоху алайҳи вассаллам», яъни «Расулуллоҳ саллоллоху алайҳи вассалламнинг жисми каримлари ҳақида ривоят қилинган ҳадис шарифлар боби»дан ташкил топган. Умуман олганда, мазмун-моҳиятига кўра асарни икки асосий қисмга бўлиш мумкин. Биринчи қисмга мансуб ҳадислар пайғамбар алайҳиссаломнинг ташқи қиёфаларига бағишланган. Буларга кўра пайғамбаримиз новча ҳам, пакана ҳам бўлмай, балки ўрта бўйли, яғриндор, кўллари бўлали, гўштдор ва доимо жун билан қопланган, кафтлари бўлиқ, қирғийбурун, пешаналари кенг, кўзлари катта-катта бир зот бўлган.

Асарнинг иккинчи қисмида келтирилган ҳадиси шарифлар эса пайғамбар алайҳиссаломнинг сийрат-

³⁰ Мавоҳиб ул-ладуниййа, биринчи қисм, 2-бет.

³¹ Ушбу асар Тошкентда яна икки марта қайта нашр қилинган.

лари, ички дунёси ва ахлоқий фазилатларини баён қилади. Бу ҳадислар билан танишар эканмиз, Муҳаммад алайҳиссалом ахлоқий жиҳатдан намунавий, мукамал бир сиймо эканлигини, муомалада у зотнинг каттаю кичик, аёл-эркак, бой-камбағаллар билан ўзини бир хил муомалада тутишларини, рўзғор ва оила юмушларида ўз аёлларига астойдил кўмаклашиб, ёрдам беришларини, башарти бирор гуноҳ қилиб қўйган киши узр сўраса, унинг гуноҳларини кечирганларини, йўлда учраган барча кишиларга биринчи бўлиб салом бериб, самимий ҳол-аҳвол сўрашларини билиб оламиз.

«Аш-Шамоил ун-набавиййа»нинг XVI асрга оид қўлёзмаси Тошкентда, Ўзбекистон мусулмонлари идораси кутубхонасида сақланмоқда. 1980 йилда Тошкентда мазкур диний идора буюртмаси билан «Аш-Шамоил ун-набавиййа»нинг ушбу қўлёзмаси офсет тариқасида нашр этилган, ундаги қисқача сўзбоши Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний бошқармаси ҳайъатининг собиқ раиси, марҳум муфтий Зиёвуддинхон ибн Эшон Бобохон ҳазратлари томонидан ёзилган. Бундан ташқари, «Аш-Шамоил ун-набавиййа»нинг айрим қўлёзмалари Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида ҳам сақланмоқда.

«Аш-Шамоил ун-набавиййа» асарини бобларга ажратиш

Бу китоб Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васаллам ҳадисига берилган асосий таърифлардан бирини ўз ичига олади. Ҳадиснинг таърифи ҳақида уламолар шундай деган эдилар: «У Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васалламга гапда ёки феълда ёки тақрир (бирор ишга рози бўлиш)да ёки сифатда боғланган нарсадир».

«Аш-Шамоил» асари эса, тўртинчи қисмни ўзида мужассам этган. У ҳам бўлса, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг сифатларидир.

Асар эллик олти бобдан иборат. Улардан ҳар бир бобга унинг мазмунини изоҳловчи сарлавҳа билан белгиланган. Имом Термизий бу боблар тартибининг мукаммаллигига аҳамият берганлиги ва алоҳида диққат қилганлиги эътиборга моликдир. Унинг бир мавзудан бошқасига тадрижийлик ва мантиқий боғланиш билан ўтиши ҳам ҳар қандай таҳсинга лойиқ.

Жумладан, Абу Исо Термизий асарини Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг қадди қоматлари ҳақида келган хабарлар ҳақидаги боб билан бошлайди. Ушбу боб шу ва Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васалламнинг муборак жисмларига тегишли сифатлари келтирилган бобларни ўз ичига олган. Шундан сўнг, Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васалламнинг умумий ташқи кўринишларига тааллуқли бўлган ҳадиси шарифларга ўтиб, кийиниш, қурол-аслаҳа, қилич ва кавуш кийишдан иборат умумий кўринишга тегишли бўлган хабарларни ўз ичига олган бобларга биноан ҳадисларни қисмларга ажратган.

Сўнгра ейиш, ичиш ва таҳоратга доир кундалик ҳаётларини васф қилувчи кетма-кет бобларни зикр қилиб, доим такрорланиб турадиган хос масалалардаги одатлари ва соҳибининг шахсиятини таърифлашда юксак қимматли далиллардан сўзловчи хусусиятларни очиб берганлар.

Шундан сўнг, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг хушбўйликлардан фойдаланиш, гапириш, ҳазиллашиш ва бошқалар каби шахсий ижтимоий одатларига тўхталган.

Бу сифатлар Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг буюк хулқлардан иборат васфланган хусусиятлари ҳақида дарак беради. Шунинг учун ҳам Термизийнинг Аллоҳ таоло Расулуллоҳ ҳақида «Сиз буюк

хулқ узрадирсиз» деб, хабар берган юксак ахлоқий томонларини ёритган бобларни келтирганини кўрамиз.

Шундан аён бўлаётирки, китоб бобларининг бирор мавзуни ёки жиҳатини ўз ичига олмасдан қолмаган. Шунингдек, Термизий «Аш-Шамоил» китобини мантиқий хотима билан тугатган ва қуйидаги уч бобни китобнинг хотимаси сифатида келтиради:

1. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг вафотлари ҳақида келган хабарлар боби.

2. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг мерослари ҳақида келган хабарлар боби.

3. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламни тушда кўриш ҳақида келган ривоятлар тўғрисидаги боб.

Ҳадисларни ривоят қилиш услуби

Ҳадис ривоят қилишдаги Термизийнинг услуби бу жойда жуда енгил бўлиб, унда ҳадисга саҳиҳ ёки заиф деб баҳо бериш ёки жарҳ ва таъдил ёхуд бошқа ҳадис тадқиқотлари ҳақида сўз юритмай, тузилган бобнинг мавзусида келган ҳадисларни ривоятдан келиб чиқадиган йўлни танлаган.

Бу услуб барча табақалар орасида кенг ёйиладиган китобда қайд этилган. Зеро, оддий ўқувчиларга тушуниш осон бўлмаган истилоҳлар билан уларни банд этиш муносиб иш эмас.

Лекин Термизий ўзининг «Аш-Шамоил» асарида ҳар бир ҳадисни у саҳиҳ ёки ҳасан ёки заифлик даражасига урғу бериш шартидан четланиш мақсадида саҳиҳликни шарт қилганми?

«Аш-Шамоил» ҳадисларининг даражалари

Ҳақиқатда Термизий «Аш-Шамоил» асарида фақат саҳиҳликни шарт қилмаган. Лекин, таваккал қилиб, ҳар хил заиф, саҳиҳни аралаштириб ривоят қилмаган ҳам. Балки, китобнинг ҳадисларини танлаб олиб, ўша мавзуда ривоят қилиниши зийрак ўқувчини қониқтирадиган серқирра услубда ҳадисларни ривоят қилган. Бу борада Абу Исо Термизий ўзининг «Аш-Шамоил» асарида мавзуга доир ҳадисларни саҳиҳи ва ҳасанини жамлашда қаттиқ меҳнат қилган эди.

Китоб ҳадисларини уч қисмга бўлиш мумкин:

1. Саҳиҳ ҳадис. Бу турдаги ҳадислар мазкур китобда жуда кўп учрайди. Асарда ишончликда биринчи табақа ривоятдан бўлгани учун саҳиҳликнинг энг юқори даражасидаги ҳадислардан бир гуруҳ бор.

Мисол сифатида Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ташқи кўринишлари ҳақидаги бобдаги бир ҳадисни олайлик. Термизий айтади: «Бизга Абу Ражо Қутайба ибн Саъийд ҳадис айтиб берди, У Молик ибн Анасдан, У Робийа ибн Абий Абдуррахмондан, У эса Анас ибн Молиқдан шундай деганини эшитган: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам жуда баланд ҳам, паст ҳам, ғайритабиий оқ ҳам, қора ҳам, жингалак соч ҳам, силлиқ соч ҳам эмасдилар. Аллоҳ таоло У зотни қирқ ёшида юбориб, Маккада ўн йил (аслида ўн уч йил) қолдирди, сўнгра Мадинада ўн йил. У зотни олтимиш ёшида вафот эттирди. У зотнинг боши ва соқолида оқ туки йигирмата ҳам эмасди».

Бу ишончли ҳофизларнинг ривояти ила силсилали санад бўлиб, бу ҳадиснинг барча ровийларини Шамсуддин Заҳабий «Тазкират ул-хуффоъ» деган асарида таржимаи ҳолини зикр этган.

2. Ҳасан ҳадис ва унинг қаторида ҳасан лиғойриҳи туркумига тегишли ҳадиси шарифларидан бир нечта-

си мавжуд. Ҳасан лиғойриҳи ҳадиси бошқа томондан келгани учун Термизий ҳасан деб номлаган ҳадисдир. Агар санадда бирор заифлик бўлса, уни қувватлайдиган бирор белги ёки мисол ривоят қилиниши мумкин.

Бунинг мисоли, Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи ва салламнинг меваларининг сифати ҳақидаги ҳадисдир: «Бизга Муҳаммад ибн Ҳамид Розий ҳадис айтди. Иброҳим ибн Мухтор бизга хабар берди. У Муҳаммад ибн Йсҳоқдан, У Абу Убайда ибн Муҳаммад ибн Аммор ибн Ёсирдан, У Робиъ бинти Муаввиз ибн Афрoъдан: «Муоз мендан хурмоли идиш ва тукли тарра (бодринг) билан тўлдирилган кўза бериб юборди. Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи васаллам таррани яхши кўрардилар, мен У кишига уни узатдим. У зотнинг ҳузурида Баҳрайндан келган қимматбаҳо буюмлар бор эди. Ундан кўлларини тўлдириб, менга бердилар».

Али ибн Ҳажар бизга ҳадис айтди, бизга Шарик хабар берди, у Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Ақилдан, у Робиъ бинти Муаввиздан ривоят қилади: «Пайғамбар соллalloҳу алайҳи васаллам ҳузурларига хурмоли идиш ва тукли тарра билан тўлдирилган кўза олиб бордим. У зот менга бир сиқим тўла ҳуля (қимматбаҳо буюм) ёки бир сиқим тилла бердилар».

3. Ҳасанлик даражасига кўтарилмаган заиф. Абу Исо Термизий «Аш-Шамоил» асарида заиф ҳадислардан жуда кам ривоят қилган.

Шунга кўра, агар бунда заиф ҳадис учраб қолса ҳам унинг заифлиги жуда қатъий бўлмай, мавзуга тегишли ҳадисни қабул қилишдан тўсмайди. Чунки биз юқорида зикр қилганимиздек, заиф ҳадисни олиш унинг шартларига тўла мос келади.

«Аш-Шамоил» асарига уламоларнинг таҳсини

Абу Исо Термизийнинг «Аш-Шамоил» асари уламолар томонидан алоҳида хусусиятларини эътироф этган ҳолда қабул қилиниб, уларнинг кўплаб мақтову таҳсинларига сазовор бўлган.

Шайх Муҳаммад ибн Қосим Жассус «Аш-Шамоил»-га ёзган шарҳининг муқаддимасида шундай деган:

«Ҳамд ва саловотдан сўнг, «Аш-Шамоил» асари васила қилинадиган шахсларнинг энг буюги ва фазилатларнинг манбаи бўлган зотнинг хусни хулқларини ёритишда ёзилган энг чиройли асардир. У билан машғул бўлиш эса бутун аввалги ва охириги умматнинг шафоатчисига хизмат, уни улуғлаш ва муҳаббати ила қалбларни тўлдиришга вәсила ва У зотнинг суннатлари ва тутган йўллариغا кўрсатма, ўқитганда ва ўқиганда фойдаю ҳақиқатларни очиб бериб, ушбу хабарларни баён қилиб берган Карим зот (Муҳаммад алайҳис салом)ни тасаввур этиш билан зафар топишга ёрдам берувчидир».

Шайх Абдуррауф Муновий ҳам «Аш-Шамоил»га ёзган шарҳининг кириш қисмида шундай деган эди: «Ривоят ва дирият олими Имом Термизий (Аллоҳ У зотнинг қабрини ҳиди мискдан хушбўй бир боғчага айлантурсин)га тегишли «Аш-Шамоил» китоби ўз мавзусида танҳо, тартиби ва кенг кўламлигида якка бўлган китобдир. Бирор киши унга тенг келадиган ва унга ўхшаганини ёза олган эмас. Термизий бу асарни гўзал бир услубда ёзган ва ҳадисларнинг қаймоғию асарларнинг энг саралари ила унга нақш битган. Ҳатто, бу асар юксак иқтидор ва салоҳият намунаси деб, ҳисобланди ва унинг шухрати бутун машриқу мағрибга етди».

Шайх Иброҳим Божурий «Аш-Шамоил»га ёзган ҳошияларида қуйидагиларни айтади: «Имом Термизийнинг «Аш-Шамоил ул-Муҳаммадийя» ўз бобида яккаю

ягона ва ичида келтирилган маълумотлари борасида тенги йўқ асардир. Ҳаттоки баъзи кишилар ушбу асарни мавоҳиблардан санашган. Машриқ ва Мағрибда ушбу китоб жуда ҳам машҳур бўлгандир.»

Асар борасида шуни айтиш мумкинки, китобнинг боблари ўз ичига улуғ мавзуга оид энг муҳим маълумотларни қамраб олган. Бунга қўшимча Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васаллам ҳақларида танлаб олиб келтирилган ҳадислар ҳар бир мўминнинг қалбида набавий нурларни билиш ва танишликка шавқу завқни пайдо қилади ва муҳаббат қуяётган киши учун у зотнинг комил ҳайъатлари, ташқи кўринишлари кўз олдида ҳақиқий гавдаланишига ҳамда буюк шахсиятларини очиб беришга ҳизмат қилади.

Бу борада Мулла Али Қори «Жамъу л-васоил ила шарҳи Шамоил» номли ёзган шарҳида жуда чиройли ифодани келтирадilar: «Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг хулқлари ва ташқи кўринишлари ҳақидаги Имом Термизийнинг бу асарлари мукамал ҳолатда ёзилгандир. Ушбу асарни мутолаа қилувчи инсон унинг ҳар бир бобида Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг нақадар буюк гўзал хулқ соҳиби эканликлари га гувоҳ бўлади».

Термизийнинг «Ал-Жомеъ» ва «Аш-Шамоил ун-набавийа» асарларига ёзилган шарҳлар

1. «Аъризат ул-Аҳвазий фи шарҳ ил-Жомеъ ли-т-Термизий»³² номли шарҳнинг муаллифи Ҳофиз Абу Бакр Муҳаммад ибн Абдуллоҳ Ашбилий Ибн Арабий Моликий (вафоти 1151 йил) номи билан машҳур бўлган. Асарнинг қадимий тўлиқ бир қўлёзма нусхаси Мадинаи мунаварадаги кутубхонада сақланади,

³² Бу шарҳ ҳақида кенгроқ маълумот олиш учун қаранг: Ҳожи Халифа. Кашф уз-зунун, 1-жилд, 375-бет; Шамсуддин Заҳабий. Сийар аълом ин-нубало, 5-жилд, 156-бет.

бошқа бир қўлёзма нусхаси аллома Шайх Рафийъаддин Бухорийнинг кутубхонасида мавжуд. Асар Қохирада ҳам нашр этилган, лекин бу нашрда кўп хатоликларга йўл қўйилган.

2. Ҳофиз Абдул-Фатҳ Муҳаммад ибн Саййид Нос Яамарий Шофиийнинг (вафоти 1333 йил) «Шарҳ ул-Жомеъ ли-т-Термизий» номли шарҳи. Муаллиф асарнинг учдан бир қисмига етган. Гарчанд у ўн жилддан иборат шарҳ битган бўлса-да, унинг охирига етказиш учун фурсат топмаган. Шарҳнинг бунчалик чўзилиб кетишининг боиси шундаки, муаллиф ўз асари доирасини фақат ҳадис фанига алоқадор масалалар билан чеклаб қолмай, балки унга бошқа фанларга доир маълумотларни ҳам киритган.

Аллома Чалабий шундай деган: «Агар муаллиф ўз шарҳида фақат ҳадис фани билан чегараланганда эди, уни тамомига етказар эди, лекин у (муаллиф) Аллоҳга ҳамд айтамикки, ҳимматли иш қилган. Сўнгра ундан қолганларини охирига етказган Ҳофиз Зайнуддин Абдурахим ибн Хусайн Ироқий бўлиб, «Алфия»нинг муаллифи (вафоти 1403 йил)дир. Бу китобнинг тўлиқ бир нусхаси Мадинаи мунавварадаги кутубхонада сақланади.

3. «Шарҳ ул-Жомеъ ли-т-Термизий» номли шарҳ Зайнуддин Абдуррахмон ибн Аҳмад ибн Набий Ҳанбалийнинг қаламига мансуб, йигирма жилдда тугалланган, лекин қандайдир бир фитна вақтида ёниб кетган³³.

4. «Аъроф уш-шазий ало Жомеъ ат-Термизий»нинг муаллифи Сирожиддин Умар ибн Раслан Балқийний Шофиъий (вафоти 1402 йил). Ушбу шарҳ Имом Термизий асарининг бир қисмига бағишланиб, шарҳ охиригача етказилмаган³⁴.

³³ Муборақфурий. Сийрат ул-имом Бухорий, 376-бет.

³⁴ Буфоллий. Хутта, 243-бет.

5. «Шарҳ уз-завоид ли-т-Термизий»нинг муаллифи аллома Сирожиддин Умар ибн Али Мулаққин (вафоти 1401 йил). Бу асар Имом Бухорий ва Имом Муслимнинг «Саҳиҳ» ва Абу Довуд асаридан ортиқча Термизийда келтирилган ҳадисларнинг шарҳидир³⁵.

6. «Луббу л-албоб фи мо йақулу Термизий фил-л-боб» номли шарҳнинг муаллифи Шайху л-ислом Ҳофиз ибн Ҳажар Асқалоний³⁶ (вафоти 1448 йил) бўлиб, бир жилддан иборат бу шарҳнинг қўлёзмаси Мадинаи мунавварадаги кутубхонада сақланади. Бу жуда ҳам муҳим асар бўлиб, «Имом Термизий фикҳий масалаларга доир»... ҳақидаги бобда зикр қилинган ҳадисларни баён қилишга бағишланган. Ушбу ҳадислар жарҳ (иллатлари) ва уларнинг тузатиш (таъдийл)лари билан биргаликда муфассал ҳолда баён қилинган.

7. «Қут ул-муғтазий» номли асар аллома Жалолуддин Суютийнинг (вафоти 1505 йил) қаламига мансуб. Бу ҳақда Ҳожи Халифанинг «Кашф уз-зунун» асарида (1-жилд, 375-бет) ҳикоя қилинади. Жалолуддин Суютий ушбу шарҳида Термизийнинг «Сунан» асарини юқори баҳолаб, уни қуйидагича таърифлайди: «Имом Термизийнинг «Сунан» асари бобларга бўлинган. Бу ҳам бир илм. Асардаги фикҳ – ҳуқуқшунослик масалалари ҳам бир илм. Саҳиҳ билан сақимни ажратувчи илални айтишлари ҳам бир илм. Уларнинг ўртасидаги ҳадис турларини зикр этиш ҳам бир илм. Ровийларнинг номлари ва лақаблари ҳам алоҳида бир илм. Жарҳ ва таъдил, Расулуллоҳни топган ва топмаган ровийларни белгилаш иснодли ривоят. Унда келтирганларнинг ҳаммаси ижмолий илм турларидир. Аммо тафсилийси жуда ҳам кўп. Хуллас, бу асарнинг қимматли жиҳатлари мажмуалар тўпламидир».

³⁵ Ас-Саховий. аз-Завъ ал-ломийъ, 6-жилд, 102-бет.

³⁶ Бу шарҳ ҳақида кенгрок маълумот олиш учун қаранг: Шокир Махмуд Абдулмунъим. Ибн Ҳажар ва диросатуҳу, 395-бет.

8. «Нафъ Кут ил-муғтазий»нинг муаллифи аллома Саййид Али ибн Сулаймон Думантий Бажмаъвий Мағрибий Моликий Шозилий (вафоти 1877 йил)³⁷.

«Жомеъ Термизий» нусхасининг ҳошиясида чоп этилган. Муаллиф аллома Жалолуддин Суютийнинг олдин зикри ўтган шарҳини мухтасар ҳолга келтириб, китоб аслининг фойдали томонларига бир қадар халал етказганки, китобнинг номи «Нафъ Кут ил-муғтазий» ибораси маъносини йўқотган. Бу асар Қоҳира ва Деҳлида чоп этилган.

9. «Шарҳу л-Жомеъ ли-т-Термизий»нинг муаллифи Ҳофиз Зайнуддин Абдурраҳмон ибн Аҳмад ибн Ражаб Ҳанбалий (вафоти 1587 йил). Ушбу шарҳ ҳақида манбаларда жуда кам маълумот келтирилган.

10. «Шарҳу л-Жомеъ ли-т-Термизий» ҳам. Шайху л-ислом Ҳофиз ибн Ҳажар Асқалонийнинг (вафоти 1148 йил) қаламига мансуб бўлиб, муаллиф уни «Саҳиҳ Бухорий»га ёзган йирик шарҳи «Фатҳу л-борий»да зикр қилган³⁸.

11. «Шарҳу л-Жомеъ ли-т-Термизий». Шайх Абу-л-Ҳасан ибн Абдулҳодий Санадий Мадиний (вафоти 1728 йил) битган бу шарҳ жуда гўзал, муаллиф уни Маккада таълиф этган. Асар қирқ қисм (жузъ)дан иборат.

12. «Шарҳул-Жомеъли-т-Термизий»нинг муаллифи аллома Абу Таййиб (Муҳаммад ибн ат-Таййиб) Санадий Мадиний, (вафоти 1698 йил), бу шарҳ араб тилида «би қавлиҳи» «ва қавлуҳу» дейилиб, унинг бир қисми чоп ҳам этилган.

13. «Шарҳ ул-Жомеъ ли-т-Термизий»нинг муаллифи аллома Сирож Аҳмад Сарҳандий бўлиб, форс тилида битилган бу шарҳнинг айрим қисмлари нашр ҳам этилган.

³⁷ Қомус «Аълом»да (5-жилд, 104-бет) бу асар ҳақида кенгрок маълумот келтирилган.

³⁸ Қомус «ал-Аълом»да (5-жилд, 104-бет) бу асар ҳақида кенгрок маълумот келтирилган.

14. «Мухтасар ул-Жомеъ ли-т-Термизий» аллома Муҳаммад ибн Уқайл Болисий Шофиъий (вафоти 1329 йил) қаламига мансуб, асарнинг хусусиятлари ҳақида муфассал маълумотга эга эмасмиз.

15. «Жоизат Шаъузий» номли шарҳ аллома Бадийъу з-Замон (вафоти 1892 йил) қаламига мансуб. Бу асар «Жомеъ ат-Термизий»нинг урду тилига ағдарилган тафсилли таржимасидир.

16. «Мухтасару л-Жомеъ ли-т-Термизий»нинг муаллифи аллома Нажмиддин Сулаймон ибн Абу Қувво Туфий Сирсий Ҳанбалӣй (вафоти 1311 йил). Бу мухтасар асардан Ҳофиз Салоҳиддин Халли ибн Кийкелди Аълоий исмли олим Термизий асарида олий санад билан ривоят қилинган юз ҳадисдан бир мажмуа яратган.

17. «Ҳадият ал-лавзаъий би-нуқот ат-Термизий» аллома Абу ат-Таййиб Муҳаммад Шамс ал-Ҳаққ Азиймободий (вафоти 1911 йил) қаламига мансуб бу асар муаллифнинг вафоти туфайли охирига етмаган. Ушбу шарҳда матнларга қўшимча иснодларга тааллуқли жуда нафис тадқиқотлар ҳам мавжуд.

18. «Шарҳ аш-шамоил ли-т-Термизий»нинг муаллифи аш-Шайх Абдурауф Муновий (вафоти 1621 йил), унинг аввали: Аҳл ал-фазлнинг қадимда ва ҳозирги замондаги шаклу шамойиллари ва ҳоказо. Аллома Муновий унда зикр қилган: «Унинг шарҳига биринчи бўлиб киришган тадқиқотчиларнинг яққаю яғонаси Мавлоно Исомуддин Исфараийний бўлиб, у ўзидан бурун ҳеч ким очмаган унинг сирларидан пардани кўтаришга муяссар бўлди. Лекин нақлий (анъанавий) фанлардан ҳисобланган бу фаннинг ақлий (мантиқий) фаразларини у билан бирга идрок этиш ҳам борки, ҳатто у хато авҳомлардан деб ҳисобланади»³⁹.

³⁹ Ҳожи Халифа, Кашф аз-зунун, 1-жилд, 376-бет; 2-жилд, 67-68- бетлар.

19. «Ашраф ул-васоил»нинг муаллифи шайх Шаҳобуддин Аҳмад ибн Ҳажар Ҳайсамий Маккийдир (вафоти 1566 йил). Мусанниф зикр қилишича, бу китоб бўйича Ал-Ҳарам ал-Муҳтарамда (Каъбатуллоҳда) дарс беришни (тадрис) муборак Рамазон ойидан бошлаб 18-Рамазонда ниҳоясига етказган.

20. «Шарҳ аш-шамоил ли-т-Термизий»нинг муаллифи аллома Саййид Муҳаммад Қосим Жассус (вафоти 1769 йил) бўлиб, бу асар Қоҳирада нашр этилган. Лекин ушбу шарҳ батамом равишда муҳаддисларнинг услуби-ю уларнинг қизиқишларига мос бўлмаган тарзда битилган.

21. «Шарҳ аш-шамоил ли-т-Термизий»нинг муаллифи аллома Муслиҳиддин Муҳаммад ибн Салоҳ ибн Жалол Лорий (вафоти 1572 йил) бўлиб, бу шарҳ араб тилида битилган. Муаллиф уни 1542 йилнинг Рамазон ойида тугатган, муаллифнинг қаламига мансуб форсча ёзилган бошқа бир шарҳ ҳам бор.

22. «Заҳр ал-ҳамоил аъло аш-Шамоил»нинг муаллифи аллома Суютий бўлиб, бу шарҳ Мисрда чоп этилган.

23. «Жамъ ал-васоил» – Мулло Али ал-Қорий Ҳаравий (вафоти 1607 йил) қаламига мансуб, унинг қораламасини Маккаи мукаррамада 1599 йилда тугатган. Кўпчиликнинг фикрича, «Аш-Шамоил»га бағишланган шарҳлардан биронтаси ҳам ундан устун эмас.

24. «Таҳзийб аш-Шамоил»нинг муаллифи аш-Шайх Муҳаммад ибн Умар ибн Ҳамза Антокий (вафоти 1531 йил) бўлиб⁴⁰, Мулло Али ал-Қорийнинг юқорида зикр этилган шарҳини мухтасар қилиб тузатиб ҳада тариқасида Қустантаниянинг султони Боязидхонга

⁴⁰ Фуод Сезкин. Таърих ат-турос ал-арабий, 1-жилд, 249-бет; ас-Сомий. Қомус ал-Аълум, 7-жилд, 208-бет.

тақдим қилган эди. Унинг бошланиши «алҳамдулиллоҳ алалзий жаъала ҳайот ал-орифийн...»⁴¹.

25. «Шарҳ аш-Шамоил»нинг муаллифи аллома Исомуддин Иброҳим ибн Муҳаммад (ибн Арабшоҳ) Исфараиний (вафоти 1536 йил). Бу шарҳ аралаш бўлиб, «алҳамдулиллоҳ аллазий фаззала ал-Мустафо би-акрам аш-Шамоил» ибораси билан бошланади.

26. «Шарҳ аш-шамоил ли-т-Термизий» – Мулло Муҳаммад Ҳанафийга мансуб бўлиб, муаллиф ушбу шарҳини 1520 йилда тугатган.

27. «Шарҳ аш-Шамоил ли-т-Термизий»нинг муаллифи Муҳаммад Ошиқ ибн Умар Ҳанафий (вафоти 1629 йил) бўлиб, ушбу аллома ўз шарҳида: У «Аш-Шамоил»ни Маҳмуд ал-Малик ибн Шамсиддин номи билан машҳур ўз устози аш-Шайх Абдуллоҳ Ансорийдан ривоят қилганлиги ҳақида ёзади. Аш-Шайх Аҳмад Али «Шарҳ аш-Шамоил»нинг ҳошиясига мухтасар битган, унинг бир нусхаси аш-Шайх Шамсу л-Ҳаққ кутубхонасида сақланади.

28. «Аш-Шамоил»нинг туркча таржимасини амалга оширган Исҳоқ Хўжа Аҳмад Афанди (вафоти 1708 йил) номи билан машҳур бўлган Аҳмад Хайруддин Айдийний.

29. «Аш-Шамоил»нинг туркча назмий ифодасини Мазлум Зода номи билан танилган Мустафо ибн Хусайн Ҳалабий бажарган бўлиб, муаллиф бу асарини 1745 йилда тугатган.

30. «Баҳор Хулд» Кофий – бу урду тилида битилган гўзал бир назмий асар бўлиб, чоп ҳам этилган.

31. «Ал-Мавоҳибу л-Ладунийа ало аш-шамоил ал-Муҳаммадийа»нинг муаллифи аллома аш-Шайх Иброҳим (Ибн Муҳаммад) Бухорий (вафоти 1847 йил). Бу «Аш-Шамоил»нинг мухтасар тарздаги шарҳи бўлса-да, жуда фойдали. Асар 1835 санада Жомеъ ал-Азҳарда

⁴¹ Ҳожи Халифа. Кашф аз-зунун, 2-жилд, 67-бет.

таълиф этилган. Унинг аввали «алҳамдулиллоҳ ал-муставжаб ли-қулли камол ан-нуъут би-қулли таълийм ва жамол» ибораси билан бошланади.

32. «Ал-Кавкабу д-дуррий ало ат-Термизий» номли шарҳнинг муаллифи Рашид Аҳмад Канкуҳий бўлиб, бу икки жилддан иборат қимматли шарҳ Ҳиндистонда чоп этилган.

33. Олим Муҳаммад Анвар Шоҳ Кашмирий қаламига мансуб асар «Ал-Аърф аш-шазий ало-л-Жомеъ ат-Термизий» деб аталиб, бу шарҳ ҳам икки жилдда Ҳиндистонда чоп этилган⁴².

Термизийнинг «Илал фи-л-ҳадис» асари

Имом Термизийнинг бизгача етиб келган «Илал фи-л-ҳадис» («Ҳадислардаги иллатлар ёки нуқсонлар») номли муҳим асари икки мустақил асардан ташкил топган. Улардан бири «Илал ул-кабир» ёки «Муфрад» номи билан аталган асари бизгача етиб келмаган, деган тахмин бор. Гарчанд аксар тадқиқотчилар ҳам шундай фикрда бўлсалар-да, Имом Термизийнинг ҳаёти ва фаолиятига доир махсус рисола ёзган олим Нуриддин Атар (ушбу рисоланинг Байрутда 1988 йилда чоп этилган иккинчи нашрида) Туркиянинг қимматли қўлёзмаларга бой кутубхоналаридан бирида Термизийнинг «Илал ул-кабир» асарининг ягона қўлёзмасини кўргани ва ундан фотонусха олиб ўз тадқиқотининг ушбу қайта нашрида фойдалангани ҳақида ёзади⁴³. Унинг ёзишича, Термизий «Илал ул-кабир»ни таълиф этган пайтда уни бобларга бўлмаган ҳолда ёзган. Аммо кейинчалик бу ажойиб китоб олим Абу ал-Валид ал-Қозий томони-

⁴² Муборақфурий. Сийрат, 388-бет; Нуриддин Итр. Имом Термизий, 407-бет.

⁴³ Имом Термизий, 387-бет, 4-изоҳ.

дан тартибга келтирилиб, бобларга ажратилган ва китоб охирида мустақил бир боб, ҳадис рижжол (ровий) лари ҳақидаги фикр-мулоҳазалар баён этилган.

«Ал-Илал»нинг иккинчиси «Илал ас-сағир» деб аталади. У муаллифнинг бош асари «Жомеъ ус-саҳиҳ»га бевосита алоқадор бўлганлиги сабабли хотима тариқасида ушбу асарнинг охирида келтирилган. Умуман олганда, арабча «илал» сўзи «иллат»нинг қўплиги бўлиб, ўзбекча касал, бетоб, хаста, ноқис, иллатли, оғиш каби луғавий маъноларни англатади. Кези келганда шуни таъкидлаш керакки, ҳадис илмида илал масаласи муҳим аҳамиятга эга бўлиб, турли сабабларга кўра ровийлар томонидан йўл қўйилган заифлик, ноаниқлик, ғалат, хато, саҳву каби янглишлар тадқиқ этилади. Кўпгина муҳаддисларнинг ҳадисларга бу жиҳатдан ҳам катта эътибор бериб, асарлар яратгани бу илмнинг ислом таълимотида ғоятда фойдали ва муҳим аҳамият касб этганидан далолат беради. Иллатли ҳадислар хусусида Имом Бухорийнинг устози Али ибн Абдуллоҳ Мадийний, Имом Аҳмад ибн Ханбал, Имом Бухорий, Имом Муслим, Имом Термизий, Абу Ҳотам ва бошқалар асарлар ёзганлар. Мана шу буюк муҳаддислар орасида ҳам Имом Термизийнинг илал тўғрисидаги асарлари ҳадисларнинг сиқаси (тўғрилиги, аниқлиги)ни текширишда муҳим аҳамият касб этади.

Имом Термизийнинг ўзлари «Илал» масаласи хусусида: «Бу (илал) масалада узоқ вақт фикр-мулоҳаза юритдим, бунинг боиси шундаки, биздан шу хусусда сўралганда, олдин ўз нуқтаи назаримизни очиқ-ойдин айтмадик. Сабаби, биздан аввал илал масаласи хусусида сўралган бир қанча уламолар ҳам ўз фикрларини билдирмаганлар, шунингдек, баъзи муҳаддислар ўрталарида ҳадисда сиқа (ишончли) бўлган ровийларнинг хато, янглиш ва камчиликларини айтиш ғийбат бўлади, деган уламолар ҳам бор эди. Сўнг бир қанча машхур муҳаддислар, хусусан, устоз Имом Бухорий билан бир

неча йиллик мулоқотда бўлганимдан кейин ҳамда мазкур фикрга алоқадор ривоятларни эшитгандан кейин илал масаласини ошкора қилишга жазм қилдим. На Ироқда, на Хуросонда илал, тарих ва исноддар соҳасида Имом Муҳаммад ибн Исмоил Бухорийдан кўра билимдонроқ бирор олимни кўрмадим», деб таъкидлайдилар.

Илму амали ибратли аллома

Машҳур муҳаддис Абу Исо Термизийнинг шахсий ҳаёти ва баркамол ижодининг ҳар томонлама ўрганилиши туфайли буюк бобокалонимизнинг ҳозирги давримиз учун ҳам ўрнатилган бўладиган кўп ибратомуз фазилатларининг гувоҳи бўламиз. Энг аввало, Термизийнинг ёшлигидан илм-фанга ғоятда чанқоқлиги ва зўр ҳавас билан қизиқиши, бу борада ҳар қандай қийинчиликларга ҳам бардош бериб, ўз мақсади, яъни ўз билимини ошириш йўлидаги жидду жаҳди ҳар қандай таҳсинга сазовордир.

Ёзма манбаларда келтирилишича, ҳадисшунослик илми саккизинчи асрнинг иккинчи ярмидан ўн биринчи аср ўрталаригача асосий ва зарурий машғулотлардан бири даражасига айланган. Бу даврда Шарқнинг турли мамлакатларидан бўлган тўрт юздан ортиқ муаллифлар ана шу илм (ҳадисшунослик) билан шуғулланганлар.

Маълумки, ўз билимини ошириш борасида Термизий кўпгина хорижий мамлакатларни зиёрат қилган. Элма-эл кезиб, чўлу биёбонлар ошиб ровийлардан эшитган ҳадисларини йиғиш билан шуғулланган. Уларни тартибли равишда ёзиб қайд қилиш билан бирга ушбу ҳадисларни қанчалик даражада саҳиҳ, ҳасан ёки заиф, мавзу сохта, ўйлаб чиқарилган эканлигини

қайта-қайта текширган, илмий равишда чуқур тадқиқ этган. Алломанинг шогирдлари орасида турли миллат вакиллари ҳам кўп бўлган.

Ёши қирқдан ошган ва турли мамлакатлар олимларидан таълим олган Термизий ҳам Имом Бухорий машҳур бўлган пайтда етук олим даражасида танилган. Иккала олим ўртасида 863–868 йиллар ораларида Нишопурда кўпдан-кўп самарали илмий мунозаралар, самимий дўстона учрашувлар бўлган⁴⁴. Термизий ўз асарлари учун кўпгина фойдали маълумотларни Бухорий билан бўлган учрашувларида олганлигини ёзади⁴⁵.

Абу Исо Термизий асарлари ҳозирда ҳам ўз қимматини йўқотган эмас. Унинг «Жомеъ ус-саҳиҳ», «Аш-Шамоил ун-набавийа» каби асарларида келтирилган ҳадиси шарифлар катта тарбиявий аҳамиятга эга бўлиб, инсонларни ҳалол, адолатли, имон-этиқодли, диёнатли, покиза, меҳнатсевар, мурувватли, раҳмшафқатли, ота-она, аёлларга нисбатан ҳурмат-этиборли бўлишга чорлайди.

Бу ибратли панд-насихатлар ва ўғитлар халқимизни, жамиятимиз аҳлини, айниқса, ёш авлодни тарбиялашда беқиёс аҳамият касб этишини алоҳида таъкидлаш ўринлидир. Термизийнинг асарлари фақат диний илмлар мажмуасига оид бўлиб қолмасдан, балки дунёвий илмларга оид маълумотларга ҳам бойдир. Масалан, унинг бош асари «Жомеъ ус-саҳиҳ»да тарих, мантиқ, ҳуқуқшунослик, табобат, зироатга оид кўплаб қимматли маълумотларни учратамиз. Араб тилини ривожлантиришда Термизийнинг хизматлари катталигини ҳам замонавий олимлар қайта-қайта таъкидлайдилар.

Хулоса қилиб айтганда, буюк бобокалонимизнинг шахсий ҳаёти ва унинг бой илмий-маънавий меросини

⁴⁴ Ибн Халликон. Вафойот ал-аъйон, 3-жилд, 407-бет.

⁴⁵ Шамсуддин Заҳабий. Сийар аълом ан-нубало, 12-жилд, 404-бет.

чукур ва ҳар томонлама ўрганиш ҳам илмий, ҳам амалий жиҳатдан катта аҳамиятга эгадир.

Абу Исо Муҳаммад Термизий меросидан намуналар

Отанинг ўз фарзандига берган тарбияси катта миқдор пул садақа қилганидан кўра ҳам авлороқдир.

Ўз дўстига содиқ одам Аллоҳ таоло наздида энг яхши инсондир; ўз қўшнисига яқин бўлган қўшни Аллоҳга ҳам яқин саналади.

Одамларга ташаккур айтмаган киши Аллоҳ таолога ҳам шукрона келтирмайди.

Ҳақиқий садақа фақир-бечораларга қилинган садақадир. Раҳмдил киши учун садақа икки нарсадир: ҳам садақа, ҳам ҳадя.

Садақа ҳам Парвардигорнинг ғазабини сўндиради, ҳам майитдан ёмонликни даф қилади.

Ҳаётда дастлаб туртинганигдаёқ сабрли бўл.

Дунёдан ўтган кишиларнинг яхши фазилатларини эслаб, ёмонликлари ҳақида оғиз очмангиз.

Муҳаммад алайҳиссалом деганлар: «Мен илгари сизларга қабрларни зиёрат қилишни ман этган эдим. Энди эса менга волидамнинг қабрини зиёрат қилиш изн этилди. Бинобарин, сиз ҳам қабрларни зиёрат қилингиз, чунки улар охиратни эсингизга солади».

Пайғамбаримиз алайҳиссалом деганлар: «Агар биронтангиз намозхонларга имомликка ўтмоқчи бўлсангиз, унинг енгилроқ бўлишига интилинг. Чунончи намозхонлар орасида ёш болалар, ёши улғайган қариялар ва соғлиғи заифлари ҳам бўлади. Агар улардан кимдир ёлғиз ўзи намоз ўқиса, истаганича ўқийверсин».

Абу Шуайб деган бир шахс ўз хизматкорига: «Беш кишига яраша овқат тайёрла, мен пайғамбар

алайҳиссаломнинг юзларидан оч бўлганларини сездим», – деган. Овқат тайёр бўлгач, одам юбориб, пайғамбар алайҳиссалом ва унинг ёнида бўлган шерикларини уйига таклиф қилади. Улар ушбу хонадонга келаётганларида таклиф пайтида ҳозир бўлмаган киши ҳам уларга эргашиб келаверади. Қачонки жамоа хонадон эшигига яқинлашганда, пайғамбар алайҳиссалом уй эгасига: «Биз билан бирга сен чақирмаган бир кимса ҳам келаётир, лекин агар сен рухсат қилсанг, у ҳам киради», – дедилар. Хонадон соҳиби: «Биз рухсат қилдик, майли, у ҳам кирақолсин», – деди.

Кимки ташландиқ ерни обод қилса, бу ер ўшаники бўлади. Бу ерда золим кишининг (ҳатто) тер тўкишга ҳам ҳаққи йўқ.

Мўмин бандалардан кимки кўчат ўтқазса ёки зироат экса, ундан инсон ёки қуш ёки ҳайвонлар баҳраманд бўлса, у банда учун бир садақа ҳамдир.

Бир кишилиқ таом икки кишига ҳам етади, икки кишилиқ таом тўрт кишига, тўрт кишилиқ таом саккиз кишига ҳам етади.

Ота рози – худо рози. Отанг ғазабга келса, худо ҳам ғазабга келади.

Учта дуо шак-шубҳасиз мустажобдир: жабрланган мазлум кишининг дуоси, мусофир кишининг дуоси, отанинг ўз фарзандига ризо ёки норизо бўлиб қилган дуоси.

Пайғамбар алайҳиссалом ўз яқинларидан бири Амажж Абул Қайсга шундай деганлар: «Сенда Аллоҳ таоло суйган икки фазилат бор: мурувват ва вазминлик».

Бир саҳрои араб пайғамбар алайҳиссаломдан: «Одамларнинг энг яхшиси ким?», деб сўраганида, у зот «Узоқ умр кўриб, ҳар доим яхшилиқ қилган киши», – деб жавоб қилганлар.

Ўзингдан юқори турганларга эмас, ўзингдан пастда бўлганларга қара, чунки бу сени Аллоҳнинг неъматини ёғилишини менсимасликдан асрайди.

Абу Хурайра гувоҳлик беришларича, пайғамбар алайҳиссалом деганлар: «Оёқ кийимини кийсангиз ўнг оёқдан бошлаб кийинг, агар ечмоқчи бўлсангиз, чап оёқдан бошлаб ечинг».

Ибн Аббос айтишларича, пайғамбар алайҳиссалом узлуксиз бир неча оқшомларни оч ўтказардилар. Кўпинча ўзлари каби аҳли оилалари ҳам кечки овқатни емасдилар. Аксар истеъмол қилган нонлари арпа унидан бўларди.

«Икки (буюк) неъмат борки, (афсуски) кўп одамлар уларга бепарво бўладилар: сиҳат-саломатлик ва бўш вақт».

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати:

1. Ислом Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008.
2. Абул Фазл Муҳаммад ибн Тоҳир Муқаддасий. Шурут ал-аиммат ас-ситта. – Қоҳира: Мактабат Отиф.
3. Абдулкарим Самъоний. Ал-Ансоб. – Лондон, 1912.
4. Абу Исо Термизий. Аш-Шамоил ан-Набавийя. – Тошкент: Чўлпон, 1993.
5. Абу Исо Муҳаммад Термизий. Аш-Шамоили Муҳаммадийя. – Тошкент: Шарқ, 2015.
6. Абу Исо Муҳаммад Термизий. Сунани Термизий (1-жилд). – Тошкент, 1997.
7. Ал-Хатиб Бағдодий. Тарих Бағдод. – Қоҳира: Матбаъат ас-саъодат.
8. Ал-Қозий Ййод ибн Мусо. Тартийб ал-мудорик фи табақот асҳоб ал-Имом ал-Молик. – Байрут: Дор мактабат ал-ҳаёт.

9. Ал-Хоқим Найсобурий. Ал-мадхалила маърифат китоб Ал-Иклийл. – Сурия, Ҳалаб.
10. Жалолиддин Суютий. Танвийр ал-ҳаволик шарҳ Муватто Молик. – Сурия, Ҳалаб.
11. Жамолиддин Абулҳажож Юсуф Миззий. Таҳзийб ал-камол фи асмой ар-рижол. – Байрут: Муассасат ар-рисола, 1407 ҳижрий сана.
12. Ибн ал-Асир. Жомеъ ал-усул мин аҳадийс ар-Расул. – Дамашқ: Мактабат дор ал-баён.
13. Ибн Касийр. Ал-Бидоя ван-нихоя. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийя.
14. Ибн Ҳажар Асқалоний. Таҳзийб ат-таҳзийб. – Байрут: Дор ас-содр (йили кўрсатилмаган).
15. Ибн Ҳажар Асқалоний. Фатҳ ал-Борий би шарҳ Саҳийҳ Бухорий. – Қоҳира: Мактабат ас-салафийя.
16. Ибн Халликон. Вафоёт ал-аъён. – Қоҳира, 1367 ҳижрий сана.
17. Иброҳим Бажурий. Ал-Мавоҳиб ал-ладунийя ҳошият алаш-Шамоил ат-Термизийя. – Миср.
18. Ийод Холид ат-Таббаъ. Ал-Имом ат-Термизий. – Дамашқ: Дор ал-қалам, 2001.
19. Ислам (энциклопедический словарь). – Москва: Наука, 1991.
20. Комил Авайда. Абу Ийсо ат-Термизий. – Дамашқ, 1998.
21. Молик ибн Анас. Ал-Муватто. – Қоҳира, 1348 ҳижрий сана.
22. Муҳаммад Анваршоҳ Кашмирий. Ал-Арф шазий ала Жомеъ ат-Термизий. – Девбанд: Ал-Мактабат ар-раҳиймийя, 1338 ҳижрий сана.
23. Муҳаммад Сиддийқ Ҳасанхон. Ал-Ҳитта би зикри ас-Сихоҳ ас-ситта. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийя.
24. Нуриддин Итр. Ал-Имом ат-Термизий вал мувозанат байна Жомеъихи ва байна ас-Саҳиҳайн. – Байрут: Муассасат ар-рисола, 1988.

25. Тақиюддин Исъардий. Фазоил ал-китоб ал-Жомеъ ли Абу Исо ат-Термизий. – Байрут: Олам ал-кутуб, 1409 ҳижрий сана.

26. Термизлик алломалар асарларининг қўлёзмалари каталоги. – Тошкент, 2015.

27. Хайруддин Зириклий. Ал-Аълум. – Байрут: Дор ал-илм лил малоййин, 1979.

28. Шайх Абдуссалом Муборақфурий. Сийрат ал-Имом Бухорий. – Ҳиндистон: Ал-Жомеъат ас-салафийя, 1407 ҳижрий сана.

29. Шамсуддин Заҳабий. Тазкират ал-хуффош. – Ҳиндистон.

30. Шамсуддин Заҳабий. Мезон ал-эътидол фи нақд ар-рижол. – Байрут: Дор ал-маърифат, 1965.

31. Шамсуддин Заҳабий. Сияр аълум ан-нубало. – Байрут: Муассасат ар-рисола.

32. Ҳожи Халифа. Қашф аз-зунун. – Истанбул, 1941.

ҲАКИМ ТЕРМИЗИЙ

СЎЗБОШИ

Мовароуннахрлик алломалар ўз илмий изланишлари натижасида юзага келган асарлари билан жаҳон тамаддунига катта ҳисса қўшганлар. Бу борада Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислом Каримов: «Бу табаррук заминдан не-не буюк зотлар, олиму уламолар, сиёсатчи ва саркардалар етишиб чиққани, умумбашарий цивилизация ва маданиятнинг узвий қисмига айланиб кетган дунёвий ва диний илмларнинг, айниқса, ислом дини билан боғлиқ билимларнинг тарихан энг юқори босқичга кўтарилишида она юртимизда туғилиб камолга етган улуғ алломаларнинг хизматлари беқиёс экани бизга улкан ғурур ва ифтихор бағишлайди»⁴⁶, деган эдилар.

Ўрта асрларда юртимизда жаҳон илм-фани, хусусан, ислом илмлари ривожига катта ҳисса қўшган кўп-лаб олиму фозил аждодларимиз яшаб, ўз даврининг барча илм соҳаларида самарали ижод қилганлар. Китобхонларимиз диққатига тақдим этилаётган мазкур рисолада ислом илмларининг бир неча соҳалари ривожига беқиёс ҳисса қўшган мовароуннахрлик аллома – Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Али Ҳаким Термизийнинг ҳаёти ва фаолияти, илмий-ижодий мероси таҳлил қилинган.

Ҳадис илмининг «олтин асри»да фаолият юритган Имом Доримий, Имом Бухорий, Имом Термизий каби муҳаддислар билан деярли замондош бўлган Ҳаким Термизий ўз фаолиятида Пайғамбар (а.с.) суннатлари-

⁴⁶ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Тошкент: Маънавият, 2008. –Б.30.

ни тартибга келтириш, ҳадис илми атамаларини белгилаш билан шуғулланган, энг муҳими, «сахих» ҳадисларни ўзида жамлаган қимматли асарларини яратган ушбу машҳур муҳаддислардан фарқли равишда ҳадисларни чуқур таҳлил қилиш, уларнинг асл маъзига етиш, ҳикматини англаш ва уни инсон ҳаётига татбиқ қилиш борасидаги йўриқларга бой сермахсул ижоди билан ўзига хос ўрин тутган.

Аллома меросининг аҳамияти шунда намоён бўладики, у турли диний фирқалар, гуруҳ ва оқимларнинг ўз сохта даъволари билан халқни тўғри йўлдан оғдиришга қилаётган ҳаракатлари авжига чиққан бир даврда яшаб, ўзининг мустақил ва илмий асосланган фикрлари билан уларга муносиб раддиялар бера олган, одамларни залолатга кириб қолишларидан сақлаб қолган. Айниқса, турли тоифадаги ўзини «зуҳд пешволари» қилиб кўрсатувчи сохта шайхларга қаратилган раддиялари бутунги кун учун ҳам ўз долзарблигини йўқотмаган. Зеро, глобаллашув шароитида турли сохта тариқатлар замонавий услуб ва воситалар ёрдамида ўз таълимотларини омма онгига сингдиришга тиш-тирноғи билан ҳаракат қилиб ётган бир вақтда, юртимиздан чиққан алломанинг илмий асосланган, асрлар зарбасига бардош берган ноёб асарлари бундай тоифалар учун ҳар замон ва ҳар маконда муносиб жавоб бўлиб қолади.

АЛЛОМАНИНГ ҲАЁТ ЙЎЛИ

Термиз кўплаб буюк алломаларни вояга етказган. Улар «ат-Термизий» нисбаси билан ўз ватанлари шаънини юксакка кўтарганлар. Ана шундай ат-Термизий нисбаси билан танилган термизлик алломаларнинг пешқадами – Ҳаким Термизийдир. У сермахсул ижод қилиб, ўзининг кўплаб муҳим асарлари билан асрлар

оша ўзидан кейинги олимлар ижодига таъсир этди. Алломанинг тўлиқ исми Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Али ибн ал-Ҳасан ибн Башир ал-Ҳаким ат-Термизий бўлиб, у хижрий учинчи – милодий тўққизинчи асрда яшаган. Унинг туғилган йили ҳақида аниқ маълумотлар етиб келмаган, вафотининг санаси эса турли манбаларда турлича келтирилади. Масалан, Ҳожи Халифа «Кашф уз-зунун» асарида алломанинг вафот санасини 255/869 йил деб келтирса, Тожуддин Субкий эса 285/898 йил унинг Нишопурда ҳадис ривоят қилганини қайд этади. Ибн Ҳажар Асқалоний эса ўзининг «Лисон ал-мизон» асарида зикр қилишича, 318/930 йил Анбарий исмли олим Ҳаким Термизий билан унинг «Наводир ул-усул фи аҳодис ир-расул» ва «ал-Фуруқ» асарлари ҳақида сўзлашган. Машҳур немис олими К.Броккелман эса аллома 285/898 йили Термиз шаҳридан чиқариб юборилганидан кейин Нишопурга борган ва 320/932 йилда вафот этган, деб ёзади. Маълумотлардан кўриниб турибдики, алломанинг таваллуд ва вафот саналари ҳақида яқдил бир фикр йўқ. Термизда ҳозиргача сақланиб қолган, XV асрнинг биринчи чорагида темурий шахзодалар томонидан Ҳаким Термизий қабри устига ўрнатилган мармар сағанага қуйидаги сатрлар битилган:

«Аллоҳ Субҳонаху таолонинг номи билан. Бу Шайх, Имом, Ориф, Валий Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Али Ҳаким Термизий раҳимахуллоҳнинг қабридир. Ул киши улуғларнинг улуғи, шайхлар пешвоси, сўзлари сара, китоблари машҳур, санадлари олий бўлган. «Ал-Жомеъ ус-саҳиҳ» китобининг муаллифи Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил Бухорийнинг баъзи устозлари сабоқларидан баҳраманд бўлган. Ҳанафий мазҳабидаги фақиҳлардан фикҳ илмини ўрганган. Раҳматлик икки юз эллик бешинчи йил (мил. 869 й.) вафот этган».

Ҳаким Термизийнинг сағанасидаги келтирилган вафот санасини тўғри дейиш қийин, чунки алломанинг ўз руҳий кечинмалари ҳақида ёзган автобиографик

асари «Бадъ уш-шаън»да қуйидаги маълумотлар бор: «Кейин яна икки ё уч йилдан сўнг зулқаъда ойининг охиридан ўн кун қолганда шанба кунининг энди зухур этаётган пайти 269 йилда (мил. 883) у (*Термизий ўз аёлини назарда тутуди. И.У.*) туш кўрди».

Мисрлик термизийшунос олим Абдулфаттоҳ Барака мавжуд маълумотлардан келиб чиққан ҳолда, аллома тахминан 210/826 йилдан илгари туғилган, деган тахминни келтиради. У ўз тахминини қуйидагича изоҳлайди: «Ҳақим Термизий 27 ёшдан ошгандан сўнггина сулук йўлига кирган. Бу ҳақда алломанинг ўзи «Бадъ уш-шаън» асарида маълум қилади. Ҳақим Термизий машҳур суфийлар Аҳмад ибн Хазравайҳ, Абу Туроб Нахшабийлар билан таниш бўлган. Бу танишув алломанинг 27 ёшидан сўнг содир бўлган. Агар Аҳмад ибн Хазравайҳ 240/855 йилда вафот этганини инобатга олиб, мазкур санадан Ҳақим Термизийнинг 27 ёшини айириб ташласак ҳамда бу танишлик бир неча йил давом этганини эътиборга олинса, у ҳолда аллома ҳижрий 210 йилдан олдин дунёга келган». Немис олими Бернд Радтке ҳам алломанинг 220/835 йилдан илгари туғилгани ҳақиқатга яқин, лекин 210/825 йилдан илгари туғилган бўлиши эҳтимоли ҳам бор, дейди.

Ҳақим Термизийнинг вафот этган йили эса кўриб чиққанамиздек ихтилофли, ҳижрий 255 йилдан 320 йилгача бўлган муддатни ўз ичига олади. Агар Ибн Ҳажар Асқалоний ўзининг «Лисон ул-мизон» асарида зикр қилганидек, 318/930 йилда Анбарий Ҳақим Термизий билан сўзлашганини эътиборга оладиган бўлсак, демак, унинг вафоти ушбу санадан кейин содир бўлган. Демак, тадқиқотлар хулосаларига кўра, Ҳақим Термизий 205/820 ва 320/932 йиллар ўртасида яшаган. Чунончи, Фаридуддин Атторнинг «Тазкират ал-авлиё» асаридаги «Ҳақим Термизий 115 йил умр кўрган», деган фикри бизнинг хулосамизни яна бир бор тасдиқлайди. Зеро, Ҳақим Термизий узоқ умр кўрганини бир қанча

манбалар қайд этиб ўтади. Масалан, Заҳабий «Тазкират ул-ҳуффоз» асарида Ҳаким Термизий 80 йил, Ибн Ҳажар «Лисон ул-мизон» асарида эса 90 йил умр кўрганни зикр қилган.

Ҳаким Термизийнинг отаси – Али ибн Ҳасан ўз даврида ҳадис илмининг кўзга кўринган олимларидан бири сифатида машҳур бўлган. У ўз фарзанди учун нафақат меҳрибон ва ғамхўр ота, балки унга нисбатан талабчан мураббий ва маърифатли устоз мақомида ҳам бўлган. Бу хусусда Ҳаким Термизий ўз китобларидан бирида шундай ҳикоя қилади:

– Аллоҳ таоло менинг устозим – волидимдан жудо қилганда мен саккиз ёшда эдим. У мени илм олишга ундар, ўзи ўргатар ва мени тарғиб қилар, ҳар қандай ҳолатда ҳам бу ишга қаттиқ бел боғлаган эди. Унинг саъй-ҳаракатлари боис мен илм олиш мен учун одатга айланиб, болалигимдаги ўйин-кулги ва вақтихушликнинг ўрнини эгаллади. Болалик чоғларимдаёқ устозим менга ҳадис ва фикҳ илмларидан сабоқ берди...

Хатиб Бағдодий «Тарихи Бағдод» («Бағдод тарихи») асарида ёзишича, Термизийнинг отаси мусулмон оламининг энг йирик марказларидан саналган Бағдод шаҳрида бўлиб, ўша даврнинг машҳур олиму фузалолари билан ҳадис илмининг турли масалалари бўйича қизғин баҳс ва мунозараларда иштирок этган. Ҳаким Термизий ўз асарларида ёзишича, унинг онаси ва бобоси ҳам ўз даврида ҳадис илмининг етук билимдонларидан бўлган. Бу маълумотлардан шундай хулоса қилиш мумкинки, Ҳаким Термизий илм-маърифат юксак қадрланадиган, зиёли бир хонадонда дунёга келиб, мана шу илмий-маънавий муҳитда ўсиб-улғайган. Охир-оқибатда мазкур омиллар таъсирида унинг маънавий дунёси ва илмий тафаккури шаклланиб, камолга етган.

Отаси вафотидан кейин Ҳаким Термизий ўз шаҳридаги етук олимлардан асосан тафсир, ҳадис ва фикҳ

илмларидан сабоқ олади. Термизлик муҳаддислар Абу Муҳаммад Солиҳ ибн Муҳаммад ибн Наср Термизий, Солиҳ ибн Абдуллоҳ Термизийдан эса ёш Ҳақим Термизий ҳадис илмини ўрганган.

Фаридуддин Аттор «Тазкират ул-авлиё» асарида Ҳақим Термизий ҳақида бир ривоят келтиради: «Ёши йигирма еттига етган Ҳақим Термизий бутун Шарқда илму-маърифатнинг энг йирик марказларидан саналган Бағдод томон йўлга чиққанда, онаси бетоблиги туфайли илмий сафаридан воз кечиб, уни парвариш қилади. Шу сабабли волидасининг дуоси баракотидан бундай улуғ мартабаларга эришган экан».

Ҳақим Термизийнинг ҳаёти ва асарлари ҳақидаги маълумотлар асосан қуйидаги манбаларда келтирилган:

1. Калободий (990–994), «Таъарруф» асарида;
2. Сулабий (ваф. 1021 й.), «Табақот ус-суфийя»;
3. Абу Нуайм Исфаҳоний (ваф. 1038 й.), «Ҳилят ул-авлиё»;
4. Кушайрий (ваф. 1074 й.), «Рисола»;
5. Хужвирий (ваф. 1073–77 й.), «Кашф ул-махжуб»;
6. Ансорий (ваф. 1089 й.), «Табақот»;
7. Ибн Жавзия (ваф. 1200 й.), «Сифа»;
8. Аттор (ваф. 1220 й.), «Тазкират ул-авлиё»;
9. Муҳаммад ибн Аҳмад Заҳабий (ваф. 1348 й.), «Сияр ул-аълум ин-нубало»;
10. Тожуддин Субкий (ваф. 1370 й.), «Табақот уш-шофеийяти л-кубро»;
11. Ибн Ҳажар Асқалоний (ваф. 1449 й.), «Лисон ул-мизон»;
12. Абдурахмон Жомий (ваф. 1492 й.), «Нафаҳот ул-унс»;
13. Ша'роний (ваф. 1565 й.), «Табақот»;
14. Алишер Навоий (1441–1501), «Насоим ул-муҳаббат».
15. Абу Бакр Дарбандий (ваф. XII аср), «Райҳон ул-ҳақоик».

Ҳаким Термизийнинг мақбараси муътабар зиёратгоҳ сифатида XIV аср адабиётида, аниқроғи, Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асарида қайд этилган. Бу маълумотлар Амир Темурнинг бир неча бор мақбарага зиёратга келгани билан боғлиқ. Бундан кейинги давр адабиётларида мақбара зиёратгоҳ сифатида кўп зикр этилади. Жумладан, балхлик машҳур қомусий олим Маҳмуд ибн Вали (XVII аср) «Баҳр ул-асрор» асарида Ҳаким Термизий ва унинг шогирди ҳисобланган Абу Бакр Варроқнинг мақбараларини эҳтиром билан тилга олади.

Ҳаким Термизий яшаган муҳит сиёсий жиҳатдан нотинч бўлган. Тинимсиз урушлар, ҳокимият учун курашлар юртда нотинчлик ва беқарорлик ҳолатини пайдо қилган. Хуросон, Мовароуннаҳр бир-бири билан баъзи масалаларда ихтилофли бўлган турли мазҳаблар, хилма-хил ақидавий қарашлар тўқнашув майдонига айланган эди. Бу муҳит Ҳаким Термизийнинг «Бадъ уш-шаън» автобиографик асарида ҳам ўз аксини топган. Жумладан, муаллиф шундай ёзади: «Юртда фитна ва ғалаён кўтарилди. Менга ҳам азоб берган, бўҳтон қилганлар юртдан қочиб кетдилар. Балоларга гирифтор бўлдилар, ғурбатда қолдилар, юрт улардан холи бўлди». Ҳаким Термизийнинг ёзган асарларини нотўғри талқин қилиб, унга бўҳтонлар уюштирилиши оқибатида Балх волийси уни ўз ҳузурига чақиртиради. Волий Ҳаким Термизий билан суҳбатлашиб, унинг тўғри йўлда эканига қаноат ҳосил қилгач, маълум муддат одамлар орасида «Аллоҳга муҳаббат» ҳақидаги фикрларини тарқатмасликни тайинлайди ва қўйиб юборади. Ҳаким Термизий Балхга бир неча бор кетишга мажбур бўлади.

Фикҳий нуқтаи назардан минтақада ҳанафий мазҳаби кенг тарқалган эди. Ҳаким Термизий ҳам ҳанафий мазҳабида бўлган. Бу ҳақда Абулҳасан Жуллабий Али Хужвирий ўзининг «Кашф ул-маҳжуб» асарида: «Ҳаким фикҳни Абу Ҳанифанинг хос асҳобларидан

бирининг қўлида ўрганди», – деб ёзади. Ибн Арабий (1165–1240) ҳам ўзининг «ал-Футухот ул-Маккийя» асарида Термизийнинг ҳанафий мазҳабида эканлигини зикр қилиб, Хужвирийнинг ушбу маълумотини тасдиқлайди. Ҳаким Термизийнинг ҳанафий мазҳабида бўлганини унинг «Баён ул-фарқ» асарида имон ҳақида келтирган қуйидаги фикрлари ҳам тасдиқлайди. Чунончи у шундай ёзади: «Имон жумҳур уламолар наздида ва шариатга кўра Ҳақни тасдиқ этиш, қалб билан қабул қилиш ва тил билан тасдиқлашдир. Имон қуёш ўзгармагани каби ноқис бўлмайди (камаймайди), лекин худди қуёш нурининг тафти ҳавода булут, туман, қаттиқ совуқ турганда камроқ бўлгани каби имон нурининг тафти ҳам баъзи сабабларга кўра камаяди». Ушбу қарашлар Абу Ҳанифанинг «Фикҳ ул-акбар» асаридаги энг асосий мавзулардан ҳисобланган имон ҳақидаги бандига тўлиқ мувофиқ келади.

Аммо шунга қарамай, шофейий мазҳаби уламози Тождуддин Субкий (ваф. 1370 й.) ўзининг «Табакот уш-шофеййати л-кубро» асарида Ҳаким Термизийни шофейий уламолар сирасида зикр этади. Бизнингча, бунга сабаб, тарихчи Муҳаммад Муқаддасий келтирган маълумотларига кўра, минтақада шофейий мазҳаби вакиллари Шош, Ийлон, Тус, Нисо, Абиверд, Тароз, Жанфараҳ, Бухоро атрофларида, Санж, Домғон, Исфара, Жубон ва Нишопурда истиқомат қилган. Бинобарин, минтақада иккала мазҳаб ўртасида кечган мунозаралар ҳақида манбаларда маълумотлар учрайди. Мана шундай муҳитда яшаган аллома иккала мазҳабни ҳам мукамал ўзлаштирган бўлиши эҳтимолдан йироқ эмас.

Минтақада адашган оқимлар, жумладан, карромий, солимий, жаҳмий ва муржи'ийлар ҳам фаолият олиб борганлар. Ҳаким Термизий ушбу оқим ва йўналишлар таълимотларига ўз асарларида раддиялар берган. Мисол учун, Ҳаким Термизийнинг «*тарк ул-макосиб*» (касб-ҳунар билан шуғуланмаслик)ка қарши

қарашлари минтақада кўплаб тарафдорларига эга карромийлар ҳаракатининг бу борадаги фикрларига зид келади. Карромийлар амалиётда тиланчилик қилиб кун кечиришни тарғиб қилар эдилар. Ҳақим Термизий эса бу ҳолатни танқид қилади. У касб мавзусига ўзининг «Баён ул-касб» номли тўлиқ бир рисоласини бағишлаган. Ундаги фикрлар ўз издошларини *тахрим ул-макосиб* (касб-ҳунар билан шуғулланмаслик)га амал қилишга чақирган Ибн Карромга қарши қаратилган. Шунингдек, Ҳақим Термизий ўзини «зоҳид» деб ҳисобловчи илмсиз, жоҳил одамларни танқид қилиб шундай дейди: «Улар: «Роббимизга таваккул қилдик, ризқ талаб қилиш унга шак келтиришдир», – деб, касб, саъй-ҳаракат билан ризқ топишни рад этиб, ўтириб олдилар. Одамларнинг эшиклари остида тама қилиб юрдилар. Улар ўз ҳаракатларида Аллоҳ таолони алдамоқчи бўладилар».

Ҳақим Термизий карромийларнинг *тафзил ул-авлиё ала-л-анбиё* (авлиёларни анбиёлардан устун кўйиш) ғоясига ҳам кескин қарши чиқади. Ҳақим Термизий савол-жавоб тарзида таълиф этган «Сират ул-авлиё» асаридаги жавоблари ҳам унинг «*тафзил ул-авлиё ала-л-анбиё*» ғоясидан йироқ бўлганини тасдиқлайди: «Сўрадилар (*қола қо'ул*): Набийлардан бўлмаган кимса улардан афзал бўлиши мумкинми? Дедим: Аллоҳ сақласин (*Ма'оз Аллоҳ*), набийнинг рисолати ва мақоми туфайли ҳеч бир кимса набийдан афзал бўла олмас».

Шулардан хулоса қилиш мумкинки, Ҳақим Термизий турли ноанъанавий диний оқимларнинг қарашларига ўзининг танқидий фикрларини асарларида билдириб ўтган. Гарчи аллома уларнинг номини зикр қилиб тўғридан-тўғри қарши чиқмаса-да, лекин уларнинг асосий ғояларига қарши эканини намоён қилган.

Аллома ўзи яшаган муҳитда муайян асарлари ва қарашлари туфайли турли тазйиқ ва тўсиқларга дучор бўлган. Унинг «Сийрат ал-авлиё» ва «Илал уш-шариа»

асарлари нотўғри тушунилиши оқибатида асоссиз равишда «валийларни набийлардан устун қўйиш»дек жуда катта ноўрин айблов билан расмий доираларнинг қаршилигига учраган. Аммо фурсат ўтиб, уни ноҳақ айблаганларнинг ўзлари тазйиқларга учраган. Унинг бегуноҳ экани аниқлангач, Термизда яна илмий фаолиятини давом эттиради.

Ҳаким Термизийнинг асарларида илмсиз сохта зоҳидлар адашган оқимлар билан бир қаторда танқид қилинади: «Бир тоифа илмсиз кимсалар зоҳидликни даъво қилиб чиқиб, жоҳилликларидан турли бидъатларни ўйлаб чиқардилар. Улар «зуҳд» деганда дунёвий нарсалардан буткул юз ўгириш, дунё аҳлидан узлатда бўлиш деб тушундилар. Яқинлари билан алоқаларни уздилар, одамлардан узоқлашдилар, (жамиятдаги) бурчларини поймол қилдилар, бойларнинг юзларига нафрат билан қарадилар. Ўзларининг қалбларидаги бойлик ҳирси эса мисоли баланд тоғдир. Билмайдиларки, зуҳднинг асли – нафс ва қалбдаги шаҳватларни ўлдириш. Улар эса тана аъзолари билан баъзи нарсалардан тийилиб, «зоҳидликни мукаммал адо этдим», деб ҳисоблайдилар. Жаҳолатлари шу даражадаки, ризқи кенглиги, мол-мулки бисёрлиги билан танилган имомларга таъна тошларини отдилар, ҳатто баъзи набийларни ҳам айбладилар». Ёки яна бир жойда: «Улар ўзлари зоҳидлик нима эканлигини билмасдан, зуҳд – дунёни ҳақорат қилиш, қолдиқларни ейиш, жун кийиш, бойларни қоралаш, фақирларни мадҳ этиш, деб тушунадилар. Аслида эса зуҳд – *имотат ун-нафс* (нафсни ўлдириш)дир», – дейди.

Аллома сулукда юриб, лекин ҳали юқори манзилларга эришмасдан нафсига берилиб кетиб, ўзини «шайх», «авлиё» деб эълон қилган, натижада ўз нуқсонлари билан кетидан эргашган одамларни ҳам тўғри йўлдан адаштирган сохта авлиё ва шайхларни фош қилиш учун 157та савол тузиб чиқади. Ушбу савол-

ларга жавоб бера олмаганларни ҳали керакли даража ва мақом-манзилларга етишмаган кишилар сифатида баҳолайди. Жумладан, Ҳаким Термизий ёзади: «Агар сен ушбу зикр этилган саволларга жавоб бера олмасанг, бу эшикка кириб, покиза сувни булғаб нима қиласан? Валийларнинг сўзларини ҳарфлаб тўплаб, сўнгра уларга бошқа нарсалар аралаштириб ҳикоялар тўқиш, кейин эса ушбу ҳикояларни қавм олдида сўзлаб, уларнинг олдида ўзини кўрсатиш, кишиларни тўғри йўлдан чалғитиш, сулукларидан оғдириш – нақадар улкан жиноят!». Ушбу саволлардан намуналар келтириб ўтамиз: «Баъзи набийларнинг баъзиларидан фазллари нимада? Авлиёларничи? Одам (а.с.) нимаси билан фаришталардан устунроқ бўлдики, унга сажда қилишга буюрилдилар? Аллоҳ таоло Одам (а.с.)га нечта ахлоқ ато этди? Муҳаммад (с.а.в.)га нечта хулқ берилди? Пайғамбарлик қисмлари нечта? Сиддиклик неча қисмдан иборат? Набийларнинг сакинати нимадир? Валийларнинг сакинати нимадир? Аллоҳнинг қандай исми хос бандаларига маълум, бошқаларга мажхул? У қайси исмики, ундан барча исмлар чиқарилган? Сулаймон (а.с.)нинг соҳиби қандай қилиб (исми аъзам билдирилган) бу мақомга эришдики, ҳатто Сулаймон пайғамбарга ҳам пинҳон эди? Ҳадисдаги «Аллоҳ таоло Одам (а.с.)ни ўз суратида яратди» дейилгани нимадир? Ҳадисдаги «Аҳли байтим умматим учун омонликдир» дейилгани қандай тушунилади?»

Машҳур суфий Ибн Арабий мана шу 157 саволга икки асарида жавоб берган: биринчиси – ушбу саволлар учун махсус таълиф этган қисқа рисоласида «Жавоб ул-мустақим амма саъала анху Термизий Ҳаким» («Ҳаким Термизий сўраган саволларга тўғри жавоблар»), иккинчиси – жуда муфассал тарзда «Футухот ул-Маккийя» асарида.

Ҳаким Термизий сулукда ҳаким бўлган. Яъни, масалаларнинг ички моҳиятига эътибор қаратиши ҳамда

ҳар бир ишда илоҳий ҳикмат излаши билан кўпчилик зоҳид ва суфийлардан фарқланиб турган. Ҳақим Термизийнинг 200 дан ошиқ рисолалари муайян масала бўйича мурожаат қилинган саволларга жавоб тариқасида ёзилгани, минтақанинг баъзи машҳур суфий шайхлари ҳам ундан маслаҳат сўраб ёзган мактублари алломанинг ўзи яшаган муҳитида жуда эътиборли шахс бўлганини тасдиқлайди. Ҳақим Термизий ўзи яшаган муҳитидаги зоҳид ва суфийлар орасида ҳақам, маслаҳат учун мурожаат этиладиган донишманд ёки устоз мавқеида эди, десак, муболаға бўлмайди.

ТЕРМИЗИЙНИНГ «ҲАКИМ» НОМИ ХУСУСИДА

Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Али Термизий табақот, тазкира жанрларидаги тарожим китобларида турли «лақаб»лар билан келтирилганига гувоҳ бўламиз: *муҳаддис*, *ориф*, *зоҳид*, *ҳофиз*, *муаззин*, *ҳақим* ва бошқа. «Ҳақим» номи булар ичида энг кўп қўлланидигани бўлиб, ҳатто бу ном алломанинг исми, деб ҳам тушунадилар. Аслида «ҳақим» номи ислом тарихида камроқ учрайдиган «лақаб» бўлиб, Муҳаммад ибн Али Термизийга чуқур маърифати, зеҳний қудрати, ноёб иқтидори, ўз асарларида ҳар бир нарсанинг асл ҳикмати кашф этишга интилгани учун берилган. Шу билан бирга X–XI асрларда Хуросон ва Мовароуннаҳрдаги мутасаввифларнинг «юқори даражали» ҳисобланган тоифаси «суфий» деб эмас, «ҳақим» деб аталганлар. Ҳақим Термизий ҳам айнан шундай ҳақим суфийлардан эди.

Бу даврда «ҳикма» нимани англатгани, шунингдек, «ҳақим» ким эканини аниқлаб олишда Ҳақим Термизийнинг «ҳикма» ҳақидаги қарашлари муҳим ўрин тутди. Мовароуннаҳр ва Хуросон суфийлари Ҳақим Термизий яшаган даврда «обид», «зоҳид», «воиз» ҳамда «ҳақим» деб аталганлар. Албатта, бу тоифалар ўртасида

маълум даражада фарқлар бор. Ҳаким Термизийнинг ҳам ушбу лақабга сазовор бўлиши бежиз эмас. Унинг асарларида «ҳаким» ва «ҳикма» мавзуси жуда муфассал таҳлил қилинади. «Суфий», «тасаввуф» ва «мута-саввиф» истилоҳлари унинг асарларида учрамайди. Устига устак, Ҳаким Термизий «пўстак кийганлар»ни зикр этади, бироқ уларни «суфий» деб атамайди.

Ҳаким Термизий «Наводир ул-усул» асарида «Қоқилмасдан киши ҳалим бўлмаганидек, тажрибасиз ҳам ҳаким бўлмайди», – деган ҳадисни шарҳлаб шундай ёзади: «Ҳикма – бу Аллоҳнинг нури, агар у бандага ато этилса, унинг қалбида ҳикмат сарчашмалари очилади, ҳикма унинг қалбига ўрнашади, у билинмай тўпланиб боради, агар у тажриба билан эгалланмаса, нафс ҳикмани кўтара олмайди. Чунки нафс шаҳват ила дунё билан овора, қандай қилиб у ҳикмани англасин. Ахир ҳикма – ишларнинг ботини ва илмнинг сирларидир».

Термизийга кўра, ҳар бир илмнинг ҳикмаси бор, илм – бу зоҳирий нарсаларни ўз ичига олади, ҳикма эса унинг ботиний томонидир (*мо ботина минҳу*). Яъни, илм – нарсаларнинг зоҳирий томонларини англаш, ҳикма эса ашёларнинг моҳиятини, ички борлигини билишдир. Ҳаким Термизийга кўра, ҳакимнинг билими – ҳикма, яъни ички моҳият ҳақидаги билимдир. Илм ал-ботин – бу ҳикмадир. «Наводир ал-усул»да Ҳаким Термизий бир неча жойда «уламо ул-ботин ва ҳум ул-ҳукамо», яъни ботин уламолари – ҳакимлар эканини таъкидлаган.

Шунингдек, Қуръони каримдаги: «Аллоҳ оми-лар орасига ўзларидан бўлган, уларга (Унинг) оятларини тиловат қиладиган, уларни (ширк ва жаҳолатдан) поклайдиган ҳамда уларга *Китоб ва Ҳикматни* ўргатадиган пайғамбарни (Муҳаммадни) юборган зотдир» (*Жумъа, 2*) оятидаги *ал-Китоб* – Қуръоннинг зоҳири, *ал-ҳикма* эса унинг ботини, яъни яширин маънолари, деб тафсир қилади. «Наводир

ул-усул»да Ҳаким Термизий баъзи оятларни тафсир қилиб, унинг зоҳирий ва ботиний шарҳларини ёнма-ён қиёслаб кўрсатиб ўтади. Масалан, муаллиф: «Зумар» сурасининг 29-оятдаги: «Бир киши – қул борки, унинг устида талашгувчи шериклар бор», иборасининг зоҳирий тафсири бу – мушрик. Ботиний тафсири эса, қалбни турли гуруҳлар эгаллаб олиб уни асир қилганлар. Уларнинг ҳар бири уни ҳар томонга тортади, уларнинг ҳар бирининг қалбда ўз манфаати бор, улар ўзаро бир-бирлари билан яхши муносабатда эмаслар», – деб тафсир қилади.

Гарчи Ҳаким Термизий илм ал-ботин ва илм аз-зоҳир бир-бирига ошно эканини таъкидласа-да, илм ал-ботинни англаган ҳакимни илм аз-зоҳирни эгаллаган олимдан юқори қўяди. Жумладан, «Наводир ул-усул» асарида шундай ёзади: «Аллоҳ хузуридаги илм – денгиздир. Бу денгиздан У расулларга дарё (миқдорида илм) ато этади, расуллар бу дарёдан уламоларга анҳор (миқдоридаги илм)ни берадилар, уламолар эса оммага кичик ариқни улашадилар. Анбиёларга пайғамбарлик масъулиятини кўтара оладиган ақл берилган, олимлар эса омма тоқат қила олмайдиган илмга муносиб тарзда ақллари зиёда қилинган. Худди шундай ботин уламолари – ҳукамолар эса зоҳир уламолари ожиз бўлган илмларни кўтара олишлари учун ақллари зиёда қилинган. Улар зоҳир уламолари тоқат қила олмайдиган илмни эгаллайдилар, шунинг учун ҳам зоҳир уламолари баъзи бандаларнинг сув устида юриши, юрганларида ернинг уларнинг олдига ўзи тортилиб келиши, уларга ризқнинг одамлар иштирокисиз муҳайё қилинишини инкор этадилар». Шундан сўнг муаллиф айрим зоҳир уламоларини танқид қилиб, улар Аллоҳни таниганликлари билан, ҳали Уни ҳақиқий англаб (*ҳаққ ул-маърифат*) етмаганликлари сабабидан уларда дунёга ҳирс, мақтовга ўчлик, риё каби иллатлар бор эканлигини қоралайди.

Шундай қилиб, юқоридаги фикрлардан хулоса чиқарадиган бўлсак, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Али Термизий «ҳаким» номига табиб бўлгани учун эмас, ёки юнон фалсафасидан таъсирланган файласуф бўлгани учун ҳам эмас, балки борлиқдаги илоҳий ҳикматни англаб етгани учун сазовор бўлган.

ҲАКИМ ТЕРМИЗИЙНИНГ ВАЛИЙЛИК ҲАҚИДАГИ ҚАРАШЛАРИ

Ҳаким Термизий асарларининг диққат марказида валийлик мавзуси туради. У сулук йўлининг асл мақсади валийлик, яъни Аллоҳнинг дўсти мартабасига эришиш ва унинг энг юқори даражасига кўтарилиш, деб ҳисоблайди. Ҳаким Термизий ислом тарихида валийлик мавзусига оид билимларни биринчи бўлиб тизимга келтирган аллома сифатида эътироф этилади. Унинг деярли барча асарларида валийлик, авлиёлар мавзуси у ёки бу жиҳатдан муҳокама қилинади. «Илм ул-авлиё», «Маърифат ул-асрор» ва айниқса «Сийрат ул-авлиё» («Хатм ул-авлиё» номи билан машҳур) аса-рида эса бу мавзу батафсил баён қилинади.

Ҳаким Термизийга кўра валийлик икки қисмдан иборат: *валоя омма* (умумий валийлик) ва *валоя хосса* (хос валийлик). Биринчиси тавҳид валояти бўлиб, барча имон келтирганларни қамраб олади. Зеро, Аллоҳ: «Аллоҳ имон келтирганларнинг дўстидир» (*Бақара*, 257) деган. Валоя хосса – эса имон келтирган ва Аллоҳ ва Расулининг чақириғига «лаббай» деб жавоб берган мўминларни ўз ичига олади. Уларнинг валийликдаги манзиллари чақириққа берган жавоблари даражасига мувофиқ бўлади. Бу борада Куръонда: **Сизларни тирилтирувчи нарса (илм олиш) учун чорлаганларида, Аллоҳга ва Расулга (лаббай деб) жавоб қилингиз!**

(Анфол, 24) дейилган. Валоя хосса икки катта қисмга ажралади: аҳл ул-ҳидая (муҳтадо – ҳидоятга йўлланган) ва аҳл ул-жибая (мужтабо – танланган). Ҳаким Термизий «Сийрат ул-авлиё» асарида валийларнинг саккиз аломатини ажратиб кўрсатади:

1. Уларни кўриш Аллоҳни ёдга туширади.

2. Валийларнинг ҳақ ҳужжати (далили) бўлиб, уларга қарши чиққан ҳар кимсани ўша ҳақ ҳужжати енгиб кўяди.

3. Улар фаросат эгалари бўлиб, Пайғамбар (а.с.) бу ҳақида: «Мўминнинг фаросатидан кўрқинг, зеро у Аллоҳнинг нури билан назар солади» – дея марҳамат қилганлар.

4. Улар илҳом соҳибларидир.

5. Уларга азият етказганлар енгиладилар, ёмон оқибат топадилар. Ҳадиси қудсийда Аллоҳ таоло айтади: «Ким менинг дўстимга (валий бандамга) душманлик қилса, Мен унга уруш очаман».

6. Одамларнинг тилларида улар ҳақида мақтов гаплар кўп айтилади, фақатгина ҳасадгўйлар бундан мустасно.

7. Аллоҳ таоло уларга икром кўрсатиб, дуоларини мустажоб, ўзларига кароматлар ато этиб, юрганларида ер оёқ остиларига ўралиб келиши ва сув устида юриш каби фавқулодда ишларни муяссар қилади.

8. Аллоҳ таоло уларнинг тилларида илмнинг асослари – бошланиш илми, мийсоқ илми, ҳарфлар илми, тақдир илми кабиларни бийрон қилади. Булар эса ҳикмат асослари, яъни олий ҳикматдир.

Ҳаким Термизийга кўра, валийлик бандаларга ато этилган илоҳий неъмат бўлиб, унга етишганлар икки бир-биридан фарқли йўлда бўладилар: биринчиси – ҳидоят аҳли, улар катта машаққат, сабр-тоқат, нафс рағбатларини қийинчилик билан енгиб ўтиш, қаттиқ жидду-жаҳд билан эришадилар. Иккинчиси эса – мужтабо, яъни «танлаб олинганлар» бўлиб, улар илоҳий инъом,

раббоний файз йўлида юрадилар. Аллоҳ таоло уларни ўзига танлаб олган ва қалбларига олдиндан жазба солиб қўйган. Улар жибоят (танланганлар) аҳли бўлиб, расул ва набийлар, авлиёларнинг пешволари – сиддиқлар, муҳаддаслар шулар орасидандир. Бундай тақсимотни Ҳаким Термизий Куръондаги қуйидаги оятдан олган: Аллоҳ унга (динга) Ўзи хоҳлаган кишиларни танлар ва Унга инобат қиладиган кишиларни ҳидоят сари йўллар (Шўро, 13).

Термизий «Маърифат ул-асрор» китобида бу икки тур валийларнинг аломатлари ҳақида шундай дейди: «Аллоҳнинг саховати билан валийлик ато этилган кишининг аломати шуки – агар у яқин келса, уни (янада) яқинлаштирилади. Агар узоқлашса, ташлаб қўйилмайди. Агар жиноят (хато) содир этса, таъна қилинади, лекин узоқлаштирилмайди. Кимнинг валийлиги (ўз) саъй-ҳаракати ва жидду-жаҳди билан (эришилган) бўлса, агар у яқинлашса – тўхтатилади, жиноят қилса – узоқлаштирилади, узоқ бўлишга рози бўлса – тарк этилади».

Биринчи тур валийларни Термизий «ҳаққуллоҳ валий», иккинчисини эса – «валийюллоҳ» деб атайдди.

«Ҳаққуллоҳ валий» – Аллоҳ учун ҳар қандай машаққатни ютиб, ўз тавбасига вафо қилишга азм қилган кишидир. Бунинг учун у етти тана аъзоси – тил, кулоқ, кўз, қўл, оёқ, қорин ва фаржи (жинсий аъзо)ни гуноҳ ишлардан сақлайди. Бу билан у ташқи жиҳатини ислоҳ қилади. Аммо ички дунёси нафс шаҳватлари билан тўла. Бундай инсоннинг ичидаги яширин шаҳвоний нафсини Термизий юқори қисми кесилган дарахтга ўхшатади: гарчи дарахтнинг тепа қисми кесилган бўлсада, унинг кўзга кўринмас чуқур илдизлари дарахт ҳаётини таъминлаб туради. Агар бир оз хушёрлик йўқотилса, дарахт яна шохлаб кетади, кесилган шохлар ўрнига янгилари ўсиб чиқаверади. Бу ҳолатда банда дарахтни теран илдизларидан қўпориб

ташлашга азм қилади. Аллоҳ унинг азми қатъий эканини билиб, шунга яраша савоб беради.

«Валийюллоҳ»ни тавсифлашда Ҳаким Термизий қуйидаги қудсий ҳадисга асосланади: «Бандам Менга севимли, унга фарз қилганим амаллардан бошқа амал билан Менга яқинлаша олмайди. Бандам нафл амаллар билан ҳам Менга яқинлашишда давом этса, Мен уни яхши кўриб қоламан. Уни яхши кўргач эса, эшитадиган қулоғи, кўрадиган кўзи, тутадиган қўли ва юрадиган оёғи бўламан» (*Имом Бухорий*). Аллоҳ бу тоифанинг нафсини поклаб, уларнинг қалбига нур ато этади. Натижада пардалар кўтарилиб, қалблар очилади, кўнгил жилоланади. Уларнинг нафслари ўлган, шахватлари ўчиб кетган бўлади ва улар ўз валийлик ҳолатларини билиб турадилар.

Ҳаким Термизий валийликнинг юқори даражаси сифатида – «хатм ул-авлиё» даражасини кўрсатади. Уни «авлиёлар саййиди» деб атайди. У ўз даражасидаги ягона валий бўлиб, дунё заволга етганда ер юзига келади.

Ҳаким Термизийнинг ўзининг валийлиги масаласига тўхтаб ўтадиган бўлсак, унинг руҳий кечинмаларига бағишланган «Бадъ уш-шаън» асарига таяниб дейиш мумкинки, Ҳаким Термизий бу асарда ўзи ҳақида кўрилган тушни ҳикоя қила туриб, ўзининг тасаввуфда шаклланган валийлик иерархияси тушунчасидаги қирқ сиддиқнинг пешқадами эканини тасвирлайди. Жумладан, бу тушда амир бутун олам аҳли орасидан қирқ кишини суҳбат қилиш учун ажратиб олишни хоҳлаётгани, Ҳаким Термизий билан уларнинг сони қирқтага етгани ва у уларнинг аввали экани, одамлар мана шу қирқ киши ҳамда Муҳаммад ибн Али (яъни Ҳаким Термизий) туфайли нажотга эришгани баён қилинади.

Ҳаким Термизийнинг валийлик ҳақидаги асарларига мазкур мавзуда ундан кейин ижод қилган

барча олимлар мурожаат қилганлар. Унинг асарларида муҳокама қилинган сиддик, абдол, автодлар ҳақидаги қарашлар халқ оғзаки ижодига ҳам ўз таъсирини кўрсатиб, омма ўртасида «чилтон» ёки «эранлар» – қирқ мард ҳақидаги ҳикоя ва ривоятларнинг шаклланишига, жойларда уларнинг култи билан боғлиқ зиёратгоҳлар пайдо бўлишига олиб келган.

АЛЛОМАНИНГ УСТОЗ ВА ШОГИРДЛАРИ

Ҳаким Термизий болалигиданоқ илмий муҳитда вояга етган. Манбаларда қайд этилишича, Ҳаким Термизийнинг биринчи устози унинг отаси – Али ибн Ҳасан Термизийдир.

Ҳаким Термизий 25 ёшига қадар Мовароуннаҳр шаҳарларида тафсир, ҳадис ва фикҳ илмларини катта қизиқиш билан ўрганади. Тахминан 27 ёшларида муборак ҳаж сафарига, Маккага йўл олади. Унинг бу муқаддас шаҳар томон сафари Басра, Бағдод орқали бўлиб, йўл давомида ҳадислар тўплайди. Алломанинг дунёқараши шаклланишида она шаҳри Термиз билан бир қаторда Макка, Мадина, Балх, Басра, Бағдод, Куфа, Марв, Нишопур, Рай, Ҳамадон, Самарро каби шаҳарлардаги мавжуд диний ва дунёвий билимлар ҳам муҳим аҳамият касб этган. Мана шу сафари давомида кўплаб устозлардан таълим олади.

Манбаларда унинг ҳадис илмидан устозлари сифатида 170га яқин муҳаддис зикр этилиб, улар сирасида «сиҳоҳ ситта» номи билан танилган олти мўътабар ҳадис тўплами муаллифларининг барчасига (Имом Бухорий, Муслим, Абу Довуд, Термизий, Насоий, Ибн Можжа) устозлик қилган тўққиз шайхнинг бири – машҳур муҳаддис Қутайба ибн Саид Сақафий Балхий (ваф. 888 й.) ҳам қайд этилган.

Манбаларда Ҳаким Термизийнинг сулуқдаги айрим устозларининг номлари ҳам келтирилган. Лекин улар билан Ҳаким Термизийнинг муносабати шайх-мурид тарзида эмас, балки маслакдошлар сифатидаги алоқалардан иборат бўлган дейиш мумкин. Умуман олганда, Ҳаким Термизийнинг Хуросон суфийлари билан алоқалари яқин бўлган. У Абу Туроб Нахшабий, Аҳмад Хазравайх, Яҳё ибн Муоз Розий суҳбатларидан баҳраманд бўлган. Мисрлик олим Комил Муҳаммад Авайза: «Ҳаким Термизий бу олимларнинг баъзилари билан дўст бўлган, айримлари билан учрашган, лекин бу мулоқот Ҳаким Термизий уларнинг шогирди бўлган деган маънони келтириб чиқармаслиги керак», деб таъкидлайди. Бу кўпроқ ҳамфикр инсонларнинг мулоқотига ўхшайди.

Юқорида зикр қилганимиздек, Ҳаким Термизийда 27-28 ёшларида Маккага зиёрат қилиш истаги туғилади. Йўлда у Ироқда тўхтаб ўтади. Ироқнинг қатор шаҳарларида, жумладан, Бағдод, Куфа, Басра ва бошқа шаҳарларида бир неча кун тўхтаб, муҳаддислар билан мулоқотда бўлади, улар билан илмий-ижодий мунозараларда иштирок этади ва шаъбон ойида Маккага кетади. У тўрт ой, токи ҳаж мавсуми бошлангунга қадар, бу муқаддас шаҳарнинг файзу баракотидан баҳраманд бўлади. Мана шу давр, айтиш керакки, Ҳаким Термизий ҳаёт тарзида, унинг дунёқарашида ва одамлар билан ўзаро муносабатида батамом бурилиш нуқтаси ролини ўйнайди ва унинг қалбида ўчмас из қолдиради.

Бу ҳақда алломанинг ўзи «Бадъ уш-шаън» рисола-сида шундай ёзади: «Шундай қилиб шаъбон ойининг охирларида Маккага етиб келдим ва Аллоҳнинг амри билан ҳаж ойининг охиригача ўша ерда бўлдим. Ҳар тун бедорликда, Мултазам (Каъба эшиги) олдида менга дуо эшиклари очилди. Қалбимда тавба қилиш, катта-кичик ишлардан четлашиш ҳисси уйғонди. Шу аснода ҳаж қилдим. Кўнглимни тўғрилаб, ватанга қайт-

дим. Мултазам эшиги олдида ўша кунлари қилган илтижоларимда, Аллоҳдан мени ислоҳ қилишини, дунё ишларидан безор этиб, Ўз Китобини ёд этишга муяссар қилишини сўрадим. Бундан бошқа ҳожатларимга эътибор қаратмадим. Юртимга қайтаётганимда Куръони шарифни ёд олиш ишқини қалбимга жо этди. Шу боис қайтиш онларидаёқ, Аллоҳнинг китобини ҳифз этишга киришдим. Ватанга қайтишим билан Аллоҳнинг марҳамати ила бу ишни якунига етказишга муяссар бўлдим. Кечалари бедор бўлиб Куръонни тиловат қилишдан чарчамас эдим. Ҳаттоки, эрталабгача тунни Куръон тиловати билан ўтказар эдим. Бу ишнинг ҳаловатини туйдим. Китоблардан Аллоҳга келтирилган ҳамдларни ўрганишни, панд-насихат ҳамда охират ишига фойдаси тегадиган сара гапларни тўплашга киришдим.

Шу билан бирга юрт кезиб, ўзимга раҳнамолик қилувчи кишини (пир-муршидни) изладим, аммо мени маънавий жиҳатдан руҳлантирувчи муршидни топмаганим сабаб, нима қилмоқни билмасдим. Рўза тутиш ва намоз ўқишга киришдим, токи маърифат аҳлининг сўзи қулоғимга ўрнашгунга қадар шу зайлда давом этдим. Ниҳоят, бир куни қўлимга Антокийнинг китоби тушиб қолиб, уни қироат этгандан сўнг нафс риёзати бобида нимадир топгандек бўлдим. Сўнг Аллоҳ мадад бериб, шу риёзатга юз тутдим, нафс талаб-истакларини тийишга илҳомландим. Менга шундай туюлар эдики, гўё қалбимга бирин-кетин белги қўйиб кетаётгандек эдим. Ҳатто нафсимни муздек ёқимли сувдан ҳам тиймоқчи бўлар, ноўрин жойдан оқиб ўтгандир, деган эҳтимол билан ариқ сувини ичишдан ҳам парҳез қилар эдим. Қудуқ ёки катта анҳор сувларидан ичар эдим»,— деб ёзади.

Юқоридаги сатрлардан маълум бўладики, умрининг ушбу палласида Ҳаким Термизийнинг бутун ҳаётида бурилиш нуқтаси содир бўлган. У ҳаётга энди

бошқача кўз билан қарай бошлайди. Унда хилват жойларда бўлиш, одамлардан холи қолиш, узлатда бўлиш каби ҳис-туйғулар пайдо бўлади. У қабристон ва шаҳар атрофидаги вайроналарда айланиб юради. Ана шу даврда у ўзига руҳан мадад берадиган ва тариқати йўлига бошлайдиган пир-муршид излайди. Аммо бунга муяссар бўла олмайди.

Ҳаким Термизий нафсни поклаш, руҳий юксалиш йўлида узоқ йўл босиб ўтди ва Аллоҳга яқинлашиш учун солиқ эга бўлиши керак бўлган маърифатни эгаллади. У ўзига уни сулукда муршидлик қила оладиган пир топа олмаганидан сўнг, ўзини ибодатлар билан машғул қилиб, қалб осойишталиги, нафс таскинини излади. Ана шу вақтда Антокийнинг (ваф. IX аср) «Даво ул-қулуб» китоби орқали у Аллоҳга яқинлашиш учун зарур бўлган маърифатни тамомила эгаллади, саволларига жавоб топди. Таъбир жоиз бўлса, айтиш мумкинки, бу асар Ҳаким Термизийга маънавий устозлик вазифасини ўтади.

Манбаларда Ҳаким Термизийнинг қуйида исми шарифлари келтирилган таниқли шахслар билан мулоқоти, улар билан узвий алоқада бўлиб тургани ҳақида маълумотлар учрайди.

Ҳаким Термизийнинг ҳадис илми бўйича устозлари:

Али ибн Ҳасан ибн Башир ибн Ҳорун Термизий. «Тарихи Бағдод» асарида Ҳаким Термизийнинг отаси – Али ибн Ҳасан ибн Башар ибн Ҳорун Термизий ҳам машҳур муҳаддислар сирасида тилга олинган. У Бағдодда Шидод ибн Ҳаким ҳамда Солиҳ ибн Абдуллоҳ Термизийдан ҳадис сабоқларини олгани ва ундан Муҳаммад ибн Махлад ҳадис ривоят қилгани баён қилинган.

Қутайба ибн Саид Сақафий Балхий. У тахминан 767 йилда туғилган ва чамаси 90 ёшларида Балх яқинидаги ўзи яшаган Бағлон қишлоғида 854 йилда вафот

этган. У илм ар-раъй, сўнгра эса ҳадис илмини ўрганган. Ёшлик вақтлариданоқ илм талабида Ироқ, Макка, Мадина, Шом, Мисрга сафар қилган. Молик ибн Анас, Лайс ибн Саъд, Абдуллоҳ ибн Луҳайъа, Бакр ибн Мазр, Яъқуб ибн Абдурахмон, Ҳаммод ибн Зайд, Абу Авона, Исмоил ибн Жаъфар, Абдулвоҳид ибн Зиёд, Суфён ибн Уяйна каби ҳадис олимларидан ҳадис эшитган. Қутайба ибн Саиддан машхур муҳаддислар – Аҳмад ибн Ҳанбал, Абу Довуд Сижистоний, Имом Бухорий ва Имом Муслимлар ҳам ривоят қилганлар.

Аҳмад ибн Ҳанбал алломани «яхши хулқли, сафар қилишни хуш кўрадиган, ўзига тўқ, анчагина мол, туя, қўйларга эга, кўп ҳадис ривоят қилган, ўз сўзида собит турувчи, аҳли сунна ва жамоадан» эканини айтиб, уни мақтаган.

Маслакдош суфийлар:

Аҳмад ибн Ҳазравайҳ (ваф. 854 й.). Унинг тўлиқ исми Абу Ҳомид Аҳмад ибн Ҳазравайҳ Балхий. У Хуросоннинг йирик машойихларидан бўлиб, тасаввуфдаги *футува* ғояларини тарғиб қилган. Абу Туроб Нахшабий ва Ҳотим Асамм билан дўстона муносабатларни ўрнатган. Абу Язид Бистомий ҳузурда бўлган.

Абу Туроб Нахшабий (ваф. 859 й.). Унинг тўлиқ исми Аскар ибн Ҳусайн ёки Аскар ибн Муҳаммад ибн Ҳусайн. Абу Туроб Нахшабий Хуросоннинг *илм, футува, таваккул, зуҳд, варағ (парҳезкорлик)* билан танилган энг йирик машойихларидандир. Абу Ҳотим Аттор Басрий ва Ҳотим Асамм Балхий билан дўст бўлган. Абу Туроб Нахшабий турли олимлардан кўплаб ҳадисларни ёзиб олган, шофеъий мазҳаби фақиҳи бўлган. Абу Туроб Нахшабийдан Аҳмад ибн Жалло, Абу Бакр ибн Осим, Аҳмад ибн Ҳанбал ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар. Абу Туроб Нахшабий тасаввуфдаги фақр концепциясининг назарий асосчиларидан бири бўлиб, у IX аср Марказий Осиё тасаввуфи ривожига риёзат,

фақирлик ва маломатийлик ғоялари билан таъсир кўрсатган йирик шахсдир.

Яҳё ибн Муоз Розий (ваф. 872 й.). Баъзи манбаларда Яҳё ибн Муоз Розий Ибн Карромнинг издоши сифатида қайд этилади. Исҳоқ ибн Сулаймон Розий, Маккий ибн Иброҳим Балхий, Али ибн Муҳаммад Танофусийлардан ҳадис эшитган. Ундан Рай, Ҳамадон ва Хуросоннинг кам танилган ровийлари ҳадис ривоят қилганлар. Райдан кетиб, аксар умрини Нишопурда ўтказган ва вафотига қадар ўша жойда яшаган. Шу орада у Бағдодга ҳам келган ва шаҳардаги суфий машойихлар унинг ҳузурда тўпланишиб, илмий мунозаралар қурганлар. Шундай мунозараларнинг бирида Жунайд Бағдодийни ҳам мот қилиб қўйган. Сўнгра у Балхда бир қанча муддат яшаб, кейин яна Нишопурга қайтиб келган. Яҳё ибн Муоз Розий Аллоҳнинг раҳматини (ражо) унинг ғазабидан (хавф) юқори қўйган. У анча катта ёшида бойлик ва фаровон ҳаётни фақирлик ва машаққатдан афзал кўриб, намойишкорона равишда жундан тикилган жулдур кийимларини қимматбаҳо либосларга алмаштиради. Яҳё ибн Муоз Розийнинг бойликка бўлган муносабати Ҳаким Термизийнинг шу борадаги қарашларига бирқадар ҳамнафас. Яҳё ибн Муоз Розий Аллоҳга етишишни асосий мақсад деб билиб, қолган барча ишларни иккинчи даражали ҳисоблаган. Кўнгилли фақирлик ва бечораҳол юришни «Аллоҳнинг саховатига гумон қилиш» деб баҳолаган.

Алломанинг шогирдлари

Ҳаким Термизий суфийликда пир ва мурид муносабатидан иборат бўлган таълим бериш йўлидан воз кечиб, ўз қарашларини ёйишда таълимотлари мужассам бўлган китоб ва рисоаларга таянувчи тамойилга асос солди. Антокий ўзининг «Даво ул-қулуб» асари билан Ҳаким Термизийга таъсир кўрсатиб, бу мактабнинг илк илҳомчиси бўлган, дейиш мумкин. Ҳаким Термизий эса унинг йўлини тутиб, бу йўлнинг асос-

ларини изоҳлаб берди. Алломанинг шогирдлари эса унинг ишини давом эттириб, ўзларининг тасаввуфий қарашларини тарқатишда китоб ва рисолаларга таяндилар. Суфийлик тарихида бу йўналиш «*ҳакимия*» деб ном олганини Хужвирий «Кашф ул-махжуб» асарида: «*Ҳакимияга* Абу Абдуллоҳ ибн Али Ҳаким Термизий асос солган», – деб зикр этган.

Манбаларда Ҳаким Термизийнинг қуйидаги олти шогирди бўлгани ҳақида маълумотлар ҳам учрайди:

1. Абу Муҳаммад Яҳё ибн Мансур Қозий.
2. Ҳасан ибн Али Жузжоний.
3. Мансур ибн Абдуллоҳ ибн Холид Ҳиравий.
4. Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар ибн Хайсам.
5. Абу Бакр Муҳаммад ибн Умар Варроқ Ҳаким Термизий.
6. Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Исо.

Шулардан энг машҳурлари – «муаллим ул-авлиё» лақабига сазовор бўлган Абу Бакр Варроқ Термизий ва «жосус ул-қулуб» лақаби билан танилган Ҳасан ибн Али Жузжонийдир.

ҲАКИМ ТЕРМИЗИЙНИНГ ИЛМИЙ МЕРОСИ

Ҳаким Термизийнинг ижоди жуда серқирра бўлиб, у ислом илмларининг кўплаб жабҳаларини қамраб олган. Ҳаким Термизийнинг асарлари чуқур мушоҳадага, инсоннинг кўнглида кечаётган энг дақиқ жиҳатларга эътибор қаратишга ундаши билан диққатга сазовор. Алломанинг асарлари араб тилида бўлиб, айримларининг тили жуда мураккаб ҳисобланади. Бу эса алломанинг араб тилини мукамал билгани, унинг нозик тарафларидан ҳам хабардор бўлганидан далолат беради. Ҳаттоки, айрим араб тадқиқотчилари Ҳаким Термизий асарларидаги тил савиясига юқори баҳо бериб, алло-

манинг келиб чиқиши араблардан эканини исботлашга ҳаракат қиладилар.

Аллома қуйидаги соҳаларда самарали ижод қилгани маълум: тафсир, ҳадис, фикҳ, калом, ислом фалсафаси, тасаввуф тарихи ва назарияси.

Ҳаким Термизийнинг ижоди ҳақида ёзган муаллифлар унинг асарлари сонини турлича келтирадилар. Баъзи тадқиқотчилар уларнинг саноғи тўрт юзга яқин деб айтса, бошқалари Ҳаким Термизий саксонга асар яратган деб ёзадилар. Жумладан, мисрлик олим Абдулфаттоҳ Бараканинг ёзишича, Ҳаким Термизий тўрт юздан ортиқ асарлар яратган бўлиб, улардан олтишга яқини ҳақида бизгача аниқ маълумотлар етиб келган. Охириги тадқиқотларда эса алломанинг 60дан зиёд китоб ва 200дан ортиқ рисола яратгани ҳақида маълумотлар келтирилади. Ҳозирда Ҳаким Термизийнинг бизгача етиб келган 60га яқин асаридан 30 дан ортиғи ҳамда рисолалари нашр қилинган, қолганлари эса қўлёзма шаклида жаҳон фондларида сақланмоқда. Шунингдек, Термизийнинг манбаларда номлари келтирилгани билан, лекин бизгача етиб келмаган яна 12 асари мавжуд бўлган.

Ҳаким Термизийнинг суфий табақот жанрига оид илк асари деб ҳисобланган «Тарих ул-машойих» бугунги кунга қадар етиб келмаган бўлса-да, нақшбандия тариқатининг энг йирик пешволаридан бири – Хожа Муҳаммад Порсо (1348–1420) «Фасл ул-хитоб»да ушбу асардан иқтибослар келтириб ўтгани маълум. Шунингдек, Ҳужвирий «Кашф ул-маҳжуб», Алишер Навоий «Насоим ул-муҳаббат» асарида Ҳаким Термизийнинг Қуръон тафсири бўйича бир асар ёза бошлагани, лекин умри етмай, уни ниҳоясига етказа олмагани ҳақида қайд этганлар. Агар Ҳаким Термизийнинг «Тарих ул-машойих» ҳамда Қуръон тафсирига оид китоби мавжуд бўлгани аниқ далиллар билан тасдиқланса, ко-

мил ишонч билан айтиш мумкинки, Ҳаким Термизий илк суфий табақот асари ҳамда Куръоннинг илк суфий тафсир асари муаллифларидан бири бўлиб чиқади.

Мовароуннаҳрлик машхур муфассир Абу Лайс Самарқандий (ваф. 985 й.) «Тафсир ус-Самарқандий» асарида «Бақара» сураси бошидаги муқаттаот ҳарфлар ҳақидаги тафсирни Ҳаким Термизийдан ривоят қилган. Эҳтимол, бу ривоят айнан шу асардан олинган бўлиши ҳам мумкин. Манбаларда қайд этилганидек, алломанинг тафсир асарини ниҳоясига етказишга умри «вафо қилмаган» бўлса ҳам, «Бақара» сураси тартиб бўйича Куръондаги аввалги суралардан. «Тафсир ус-Самарқандий» асарида Ҳаким Термизийнинг ушбу сура бошидаги муқаттаот ҳарфларига оид тафсири қуйидагича келган: Муҳаммад ибн Али Термизийдан ривоят қилдилар, у деди: «Аллоҳ таоло ушбу сурадаги барча ҳукм ва қиссаларни сура бошидаги ҳарфларда зикр қилган, аммо уни набий ёки валийдан бошқа ҳеч ким билмайди. Сўнгра буларни (ҳукм ва қиссаларни) барча сураларда одамлар англаб етишлари учун баён қилди».

Ҳаким Термизийнинг бой илмий меросини шартли равишда юқорида зикр этилган йўналишлар: Куръон илмлари, ҳадис, фикҳ, калом, ислом фалсафаси, тасаввуф тарихи ва назарияси бўйича тасниф қилиш мумкин. Лекин бу тақсимот унинг асарлари йўналишларини тўлиқ акс эттиради, деб бўлмайди. Чунки, одатда алломанинг асарларида ушбу йўналишлар қоришиб кетган ҳолатлар ҳам учрайди. Баъзан унинг бир асарида бир неча йўналишлар, ҳаттоки, мазкур етти йўналишнинг барчасини ҳам кўришимиз мумкин. Биз Термизий асарлари тақсимотини ҳар бир асарнинг асосий мазмунидан келиб чиққан ҳолда амалга оширдик.

Тафсир ва Қуръон илмларига оид асарлари:

«Амсал мина-л-китаб ва-с-сунна», «Таҳсил назаир ил-Қуръан», Тафсир асари (охирига етмаган, аниқ номи ҳам номаълум), «Фуруқ ва манъу-т-тародуф».

Фикҳ илмига оид асарлари:

«Ал-Ҳажж ва асроруху», «Шарҳ ус-солат ва мақосидиҳа», «Сабабу т-такбир фи-с-солат», «Илал уш-шариа ёки кайфийят ас-солат ва-л-вузуъ ва-с-сивак», «Масаил ул-афина».

Каломга оид асарлари:

«Радд ала-р-рофиза», «ул-Ақл ва-л-ҳаво», «Фарқ байна л-айат ва-л-карамат», «Радд ала-л-муаттила», «Шарҳ қавл – Маа л-иман ва-л-ислам ва-л-ихсан», «Калам ала маъна ла илаҳа илла Аллоҳ».

Ислом фалсафасига оид асарлари:

«Китаб ул-акёс ва-л-муғтаррин», «Исбат ул-илал фи-л-амр ва-н-наҳй», «Баён ул-илм», «Ҳуқуқ».

Тасаввуф тарихига оид асарлари:

«Анваъ ул-маъариф», «Тарих ул-машайх».

Тасаввуфий қарашларига оид асарлари:

«Бадъ уш-шаън Абий Абдуллоҳ», «Адаб ун-нафс», «Риёзат ун-нафс», «Хатм ул-авлиё», «Баён ул-фарқ байна с-садр ва-л-қалб ва-л-фуад ва-л-лубб», «Маърифату л-асрор», «Маназил ал-ибад мина л-ибада», «Масаил ул-макнуна», «Адаб ул-муридин», «Рисалат макр ун-нафс», «Илм ул-авлиё», «Абваб мухталифа», «Жумал ул-лазим маърифатуҳа», «Жавоб китаб Усмон ибн Саид мина р-Раъй», «Ҳикма мина л-илм ил-ботин», «Сифат ул-қулуб ва аҳвалиҳа ва ҳайъат таркибиҳа», «Урс ул-мувахҳидин», «Урс ул-орифин», «Ғавр ул-умур», «Масаил ут-таъбир», «Дақоик ул-улум».

Ҳадис илмига оид асарлари:

«Наводир ул-усул», «Амсал мина л-китаб ва-с-сунна», «Манҳиёт ва кулл ма жаа мин ҳадис би-н-наҳй», «Баён ул-касб».

Асарларнинг номларидан ҳам муаллиф мавзунинг ўзини куруқ баён қилишдан кўра кўпроқ унинг моҳияти, кўз илғамас ҳикмати ва чуқур маъносини очиб беришни мақсад қилгани намоён бўлади.

Ҳаким Термизийнинг ҳадис илми ривожига қўшган ҳиссаси беқиёсдир. Зеро, унинг ҳажм жиҳатидан энг йирик шоҳ асари бўлган «Наводир ал-усул» ҳадисларга бағишланган асар бўлиб, муаллифнинг дунёқараши асосларини ўзида жамлаган асардир. «Наводир ул-усул»да қисқача баён этилган масалалар унинг кейинги китобларида муфассал ёритиб берилган. Ҳаким Термизий ушбу асарини ёзишидан мақсад анъанавий ҳадис тўпламларидан фарқли ўлароқ, фақат ҳадисларни жамлаб, уларни ривоят қилиш бўлмай, ўз асаридаги ҳар бир ҳадисни муфассал шарҳлаб, унинг зоҳирий ва яширин ҳикматларини кўрсатиб, ҳадис мазмун-моҳиятини ҳар томонлама чуқур таҳлил қилади. Унинг ҳар бир шарҳида тасаввуфий талқин сезилиб туради ҳамда ҳадисларни руҳиятда ва маиший ҳаётда қандай татбиқ қилиш мумкинлиги ҳам кўрсатиб берилади. «Наводир ул-усул» ҳадисларнинг тасаввуфий талқинига бағишланган илк асарлардан ҳисобланади. Ҳаким Термизий ҳадисларни талқин этишда ҳикма нуқтаи назардан ёндашади. Бунда у ҳадисларни қалб, садр (кўкрак), ақл, нафс, руҳ каби ҳиссиётга хос тушунчалар орқали шарҳлаб, уларнинг ҳикмати ва яширин маъноларини очиб беради. Бундай ёндашувни унинг ҳар бир асарида топиш мумкин. Шунингдек, Ҳаким Термизий маълум бир сўзнинг ишлатилаётган маъносини таҳлил этиб, ўша сўзни ташкил этган ҳарфларгача таҳлил қилади. Кейин эса сўз ва уни ташкил этган ҳарфларни у англатаётган маъно билан боғлиқлик жиҳатини очиб беради. Бу билан сўзлар ва улар билдирган объект номи ўзидан-ўзи пайдо бўлиб қолмаган, балки мантиқий изчиллик борлигини кўрсатиб беради. Ҳаким Термизий ўз фикрларини ўқувчиларга тушунарли тарзда етказиш

ҳамда бу фикрларнинг ҳаётдан узилиб қолмагани ва амалий татбиқ этиш мумкинлигини кўрсатиш мақсадида ўз тажрибасидан келиб чиқиб, турли мисол, ривоят ва хулосалардан кенг фойдаланади. Аллома ижодининг яна ўзига хос жиҳати у ислом илмларининг барча соҳаларини эътибордан четда қолдирмайди. Ҳоҳ у фикр бўлсин, ёки калом, сулук ёки тафсир бўлсин, уларнинг барчаси билан таниш бўлгани асарларида яққол кўзга ташланади. Ҳақим Термизий бу илмларнинг барчасини соҳаларга бўлинмаган яхлит кўринишда, яъни бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бир бутун ҳолатда эътиборга олишга ҳаракат қилади.

Ҳақим Термизийнинг илмий мероси кейинги давр уламолари ижодига салмоқли таъсир кўрсатган. Жумладан, Имом Ғаззолий (ваф. 1111 й.) Абу Абдуллоҳ Қўртубий (ваф. 1273 й.), Ибн Ҳажар Асқалоний (1372–1448), Абу Маҳмуд Абдуллоҳ Ҳанафий (ваф. 1361 й.), Муҳаммад Шамсу-л-ҳаққ Ободий, Ибн Касир (ваф. 1373 й.), Абдулғани Суютий (1445–1506) каби бир қанча таниқли олимлар Ҳақим Термизий илмий меросидан унумли фойдаланганлар.

ҲАҚИМ ТЕРМИЗИЙНИНГ ҲАДИС ИЛМИГА ОИД ФАОЛИЯТИ

Ҳақим Термизий яшаб ижод этган давр ҳадис илмининг тараққий этган замони бўлиб, бу пайтда ҳадис илмининг йирик намояндалари Имом Бухорий, Имом Муслим, Абу Исо Термизий, Имом Доримий ва бошқа машҳур муҳаддислар етишиб чикдилар. III/IX аср ҳадис илми тарихида «олтин аср» ҳисобланиб, бу даврда Пайғамбар (а.с.) суннатларини тартибга келтириш, ҳадис илмий атамаларини белгилаш, энг муҳими, саҳиҳ ҳадисларни ўзида жам қилган қимматли манбалар тузиш каби улкан ишлар амалга оширилди.

Мазкур даврда яшаган машхур аллома Ҳақим Термизий ҳам анъанавий тарзда ҳадис илми билан шуғулланган. Ўзининг «Бадъ уш-шаън» асарида болалигиданоқ илмий муҳитда ўсганини ёзиб ўтган. Хатиб Бағдодийнинг «Тарихи Бағдод» асарида Ҳақим Термизийнинг отаси муҳаддис бўлгани ва ҳадис ривоят қилгани қайд этилган. Ҳақим Термизий ўзининг «ар-Радд ала-л-муаттила» асарида ўз онасидан ҳам ҳадис ривоят қилади. Шунингдек, унинг ота ва она томонидан боболари ҳам ҳадис ривоят қилганлари ҳақида маълумотлар келтирилган. Унинг ўзи ҳам ўз давридаги кўплаб муҳаддислардан ҳадис ўрганган. Мисрлик олим Муҳаммад Иброҳим Жуюший Ҳақим Термизийнинг ҳадис илмидаги 170га яқин устозини номма-ном келтирган. Шунинг учун ҳам табақот асарларида унинг исми ёнида «ал-ҳақим» билан бир қаторда ҳадис илмидаги юқори мартабага далолат қилувчи «ал-ҳофиз» номи ҳам келтирилади.

Ҳақим Термизий ўз асарларини таълиф этишда қуйидаги манбаларга мурожаат этган:

- Куръони карим;
- қудсий ҳадислар;
- набавий ҳадислар;
- бошқа пайғамбарларнинг қавллари;
- саҳобийлар сўзлари;
- тобей ва табаа тобейлар сўзлари;
- зоҳидлар сўзлари;
- ўша давр машхур шахслари сўзлари;
- исроилиётлар;
- шеърий намуналар;
- «хабарларда келтирилишича», «тафсир аҳлининг айтишича», «салафларнинг баъзиларидан сўралганда», «менга етиб келган хабарларда», «баъзи тобейлар дедилар» тарзида келтирилган маълумотлар;
- Ҳақим Термизийнинг шахсий қарашлари.

Лекин Ҳаким Термизийнинг ҳадисларга бўлган ёндашуви юқорида зикр этилган муҳаддисларнинг ҳадисларни жамлаш, саралаш, бобларга ажратиш каби услубларидан тубдан фарқ қилади. Унинг илмий меросини ўрганган олимлар Ҳаким Термизийнинг ҳадисга ёндашувида асосий уч услубни ажратиб кўрсатадилар:

– тасаввуфий мазмунга далолат қилувчи ҳадисларни жамлаш, улардаги валоят, авлиёлар, илҳом ва фаросат каби тушунчаларнинг моҳиятини шарҳлаш;

– бир мавзуга оид ҳадисларни шарҳламаган ҳолда тўплаш (бу услубини ат-Термизий «ар-Радд ала-л-муаттила» китобида қўллаб, унда мўътазилийларнинг қарашларини пучга чиқарувчи ҳадисларни бир ерга жамлаган);

– ҳадисларни жамлаш ва уларни шарҳлаш асосида йўриқлар бериш («ал-Манҳиёт» асарида «қайтарик, тақиқлаш» мазмунидаги ҳадисларни жамлаб, тақиқ нима сабабдан қўйилганининг ҳикмати ҳақида баҳс юритилади).

Ҳаким Термизий ҳадисларни саралаб олиш масаласида ҳам ўзига хос тарзда ёндашади. «Наводир ал-усул» асарида ҳадис саралашнинг санад орқали эмас, балки матн маъносини чуқур мушоҳада этиш, туб моҳиятини англаб етиш орқали ҳадис ҳолатини аниқлаш услубини муфассал баён қилади. Бу албатта аҳл ал-ҳадиснинг ҳадисларнинг ишончли эканини аниқлашдаги асосий талабларидан тубдан фарқ қилади.

Ҳаким Термизийнинг «Наводир ал-усул фи маърифат аҳодис ар-Расул», «ал-Амсал мин ал-Китаб ва-с-сунна», «ал-Манҳиёт ва кулл ма жаа мин ҳадис бин-наҳий», «Баён ал-касб» каби асарларида юқорида зикр қилинган тўпламлардан фарқли ўлароқ, фақат ҳадисларни жамлаб, уларни ривоят қилишни мақсад қилмайди. Чунки у ўз асаридаги ҳар бир ҳадисни тўлиқ-муфассал шарҳлаб, унинг ботиний ва зоҳирий

маъноларини кўрсатиб, ҳадисни мазмун-моҳиятини ҳар томонлама маъноларини таҳлил қилади. Унинг ҳар бир шарҳида тасаввуфий талқин сезилиб туради. Ҳа-ким Термизийнинг ҳадисга бундай ёндашуви кўплаб бошқа ҳадис ровийларининг ёндашувларидан фарқ қилади. Зеро, у ҳадисларга аҳл ул-ҳадис нуқтаи назаридан эмас, балки аҳл ур-раъй нуқтаи назаридан му-рожаат этади. Чунончи, у аҳл ул-ҳадис ровийлари каби фақат ҳадисни ривоят қилиш билан чекланмасдан, ҳадиснинг асл маъзига етиб боришга, уни тўла идрок этишга ҳаракат қилади. Чунончи, баъзи манбаларда Ҳа-ким Термизийнинг ўзи ҳам, унинг аксарият ровий-лари ҳам аҳл ул-ҳадис бўлмагани қайд этилган.

Ҳа-ким Термизий ҳадис ривоят қилиш икки босқич-дан иборат дейди:

1) *истимоъ* ва *таҳаммул*⁴⁷ ҳамда 2) *ривоя* ва *нақл*⁴⁸.

Ҳа-ким Термизийнинг «Фуруқ» асарига кўра *исти-моъ* ва *таҳаммул*дан мурод нафсни енгиш ва оқибат-да нажот топишдир. *Истимоъ* қилган (ҳадис эшитган) одам эшитганининг маъносини таҳлил қилади, уни таъвил қилиб маъноларини англаб этади, ҳадисларни диққат билан ўрганади, маъзига етишга ҳаракат қи-лади, носих билан мансухини ажратади, маъносини тўғри англаш учун сўзларини тадқиқ этади, чунки бир дона ҳарф билан маъно мутлақ ўзгариб кетиши мум-кин.

Ҳа-ким Термизий *ривоя* ва *нақл*дан мурод уммат-нинг динини сақлаш эканини таъкидлаб, динни сақлаш учун ҳадис *таҳаммул* қилишда дуч келган ровийдан ривоят қилишни қоралайди. У «ҳидоят йўлида пешқа-дам бўлган сидқи ва омонатдорлиги билан танилган ва ўзи *таҳаммул* қилганини яхши етказиб бера оладиган инсонларнинг ривоятларини олиш керак» дейди. Ле-

⁴⁷ Эшитиш ва ўзлаштириш.

⁴⁸ Ривоят ва нақл қилиш.

кин шу билан бирга таҳаммул қилаётган шахс ўзи ҳам ҳадисларни таҳлил қила билиши даркор. Жумладан, Ҳаким Термизий иснодларини ёдлаш билан чекланиб, маънога эътибор бермайдиганлар ҳақида: «Улар иснодларини, ривоят йўлларини ёдлайдилар, ровийларни таҳлил қилиш, уларнинг иллатларини топишга зўр берадилар. Лекин ҳадисларнинг маънолари, лафзлари уларнинг диққат-эътиборидан четда қолади. Қанчалаб ҳадисларнинг сўзлари ўзгариб кетиши оқибатида уларнинг асосий маъноси ҳам ўзгариб кетган. Улар бунга эътибор бермадилар, улар буни тадқиқ этишдан кўра ровийларнинг танқиди билан овора бўлдилар», – деб ёзади.

Шунингдек, Ҳаким Термизий «Шифо ал-илал» аса-рида ҳадис ровийларининг ўз ривоятларида иснодларини безаш учун таниқли-куфалик, басралик ёки шомлик ровийларни келтиришга зўраки интилишларини қоралаб, жумладан, шундай дейди: «Булар бир ҳадисни аввал ўз юртдошидан эшитадилар, лекин кейинроқ айнан шу ҳадисни куфалик, басралик ёки шомликдан эшитсалар улардан ривоят қилиб, ўз юртдошини тарк этадилар. Улар бу ишлари билан халқни ҳайрон қолдирдилар». Бу билан Ҳаким Термизий фақат исноддаги ровийлар танқидига урғу бериб, матн мазмун-моҳиятини эътибордан четда қолдиришни танқид қилган. Ваҳоланки, аҳли ҳадис ўз услубларига кўра, олий иснод талабида шу йўлни тутганлар.

«Наводир ул-усул»да Ҳаким Термизий ҳадисларни бир шахсдан эшитиб, сўнгра уни бошқа шахсга ривоят қилиш билан чекланмайди, балки эшитган ҳадисларини чуқур таҳлил қилади, уларнинг ботиний маъноларини англашга ҳаракат қилади, ҳадисларни руҳиятда ва маиший ҳаётда қандай татбиқ қилиш мумкинлигини кўрсатиб беради.

Ҳаким Термизий ўз асарларида муҳаддисларни тўрт гуруҳга бўлади:

1) *Вуот* (англаб етганлар) – улар ўзлари ҳадис олаётган шахслари ҳидоят йўлидаги пешқадам, ишончли инсонлардан бўлишига қаттиқ эътибор берадилар, Аллоҳ розилигига эришиш талабида ривоят қилаётган ҳадисларнинг маъноларидаги асл моҳиятни очиб бериб, таъвил қиладилар, унинг зоҳирий ҳамда ботиний (ички-яширин) маъноларини ўрганадилар.

2) *Муаддун* (тушуниб етиб уни адо этадиган ва бошқаларга етказадиган кишилар) – улар ҳам ўзлари ҳадис олаётган шахслари ҳидоят йўлидаги пешқадам, сиддиқ ва омонатдорлиги ҳамда эшитганини бекам-қўст етказиши билан танилган инсонлардан бўлишига қаттиқ эътибор бериб, улардан Пайғамбар (а.с.) ҳадислари, суннатлари, шариатини ҳам ўзлаштирадилар. Таҳаммул қилаётганларида эса унинг исноди ва матни таҳлилига ҳам эътибор берадилар.

3) *Наққолун* (нақл қилувчилар) – улар иснодлар тузилишига, ҳадиснинг ривоят йўлларини ёдлашга эътибор қаратиб, ҳадиснинг маъносига аҳамият бермайдилар. Агарда уларнинг бирортасидан ривоят қилаётган ҳадиснинг маъноси сўралса, жўяли жавоб бера олмай каловланиб қолади.

4) *Рувот* (ривоят қилувчилар) – улар ўз эътиборларини асосан иснодларга қаратадилар, носих-мансужга қарамайдилар, умумий ва хос ҳадис эканига, таъвилига аҳамият бермайдилар. Уларнинг вазифаси ҳадисни ёзиб олиш ва ёдлашдан иборат бўлиб қолган.

Мана шу гуруҳлар ичидан Ҳаким Термизий *вуот* ва *муаддун*ларни мақтайди ва аҳл ул-ҳадисни уларнинг йўлини тутишга чақиради. Ҳадислардан ҳукм олувчи, ижтиҳод қилувчи шахслар эса Аллоҳ нури билан мунаввар этилган покиза қалб соҳиби бўлиши кераклигини, ёмон хулқ кудуратларидан холи ҳамда дунё шаҳватлари доғларидан йироқ мусаффо нафс эгаси бўлиши шартлигини уқтиради. Зеро, шундагина

у ҳақиқатни англаб етади, Аллоҳ ва бандалари ўртасига тушиб қолишдан омон қолади.

Ҳаким Термизий ҳадисларга аҳл ур-раъй нуқтаи назаридан ёндашгани учун унинг эгаллаган бу мавқеи аҳл ул-ҳадис тутган йўлдан фарқланади. У ҳадисларни фақат ривоят қилиш билан чекланмасликка чақириб, ҳадисларини талқин қилиш, уларнинг яширин маъноларини топиб шарҳлаш ва уни ҳаётга татбиқ қилишга ундайди.

Ҳадисларга бўлган бу икки хил муносабат минтақадаги аҳл ур-раъй ва аҳл ул-ҳадис ўртасидаги ҳадислардан фойдаланиш услубиятидаги ихтилофларнинг ёрқин ифодасидир, дейиш мумкин. Чунончи, Марказий Осиёдан аҳл ул-ҳадиснинг Имом Бухорий, Имом Термизий, Имом Муслим, Имом Абу Довуд, Имом Доримий ва бошқа бир қанча энг таниқли вакиллари етишиб чиққанига қарамасдан, бу ерда аҳл ур-раъйнинг мавқеи анча баланд эди. Буни минтақадаги ҳанафий мазҳаби олимларининг самарали фаолиятининг натижаси, деб баҳолаш мумкин.

Ҳадисларнинг тасаввуфий шарҳига бағишланган «Наводир ул-усул» асарида аксар ровийлар ироқлик ва хуросонликлардир. Мовароуннаҳрлик ва ҳижозлик ровийлар эса камчиликни ташкил этади. Мовароуннаҳрлик ровийларга келсак, муаллиф фақат термизлик ровийлардан ривоят қилган. Бу ҳол Ҳаким Термизийнинг эҳтимол, Мовароуннаҳрдаги бошқа муҳаддис доиралари билан узвий алоқада бўлмаганини кўрсатади. Ҳаким Термизийнинг «Наводир ул-усул»даги аксарият ровийлар «жарҳ ва таъдил» (ровийларнинг ишончлилик даражасини кўрсатувчи) китобларда «ишончли» деб эътироф этилган. Уларнинг баъзиларидан энг ишончли ҳисобланган олти ҳадис тўплами муаллифлари ҳам ривоят қилганлар.

Ҳақим Термизий ўзи яшаган минтақадан етишиб чиққан ҳамда деярли замондош бўлган буюк муҳаддислар, аҳл ул-ҳадиснинг энг кўзга кўринган вакиллари Имом Бухорий, Имом Муслим, Имом Абу Исо Термизий, Абу Довуд, Имом Насойиларнинг ҳадис тўпламларидан хабардор бўлган бўлса керак. Сабаби, биринчидан бу муҳаддисларнинг китоблари ўз даврида танилган. Иккинчидан, «сиҳоҳ ситта» номи билан танилган олти мўътабар ҳадис тўплами муаллифларининг барчаси (Имом Бухорий, Муслим, Абу Довуд, Аҳмад ибн Ҳанбал, Насойи ва Имом Термизий)га устозлик қилган машхур муҳаддис Қутайба ибн Саид Сақафий Балхий (ваф. 888 й.)дан Ҳақим Термизий ҳадис ўрганган. Учинчидан, Ҳақим Термизийнинг энг яқин шогирди Абу Бакр Варроқнинг тоғаси Абу Исо Термизий бўлгани манбаларда қайд этилган⁴⁹. Лекин шунга қарамай, Ҳақим Термизий уларнинг ҳадис тўпламларидан бирорта ҳам ҳадис ривоят қилмайди. Бу маълумотлар ўша даврда минтақадаги аҳл ул-ҳадис ва аҳл ур-раъй вакиллари ўртасидаги муносабатлар ҳолатини намоён этади.

АЛЛОМА ШАРАФИГА ЮКСАК ЭҲТИРОМ

Ҳақим Термизийнинг мукамал илми ва беқиёс салоҳиятига кўплаб алломалар юксак баҳо берганлар. Абдурахмон Суламий, Исфаҳоний, Хужвирий, Абдуллоҳ Ансорий, Фаридуддин Аттор ва бошқа биограф олимлар Ҳақим Термизийни олий даражадаги эҳтиром билан тилга олганлар. Жумладан, буюк мутафаккирлар Абдурахмон Жомий «Нафаҳот ул-унс» асарида, Алишер Навоий «Насойим ул-муҳаббат» асарида уни энг

⁴⁹ Қаранг: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат; Муҳаммад Сиддиқ Рушдий. Тазкират ул-авлиён т-туркий.

улуғ шайхлар қаторида зикр қилган ва мутасаввифларнинг иккинчи бўғинига киритган. Хусусан, Алишер Навоий ҳазратлари Ҳаким Термизий тўғрисида қуйидаги маълумотларни келтирган: «Муҳаммад бин Али Ҳакими Термизий – иккинчи табақадандур. Кунияти Абу Абдуллоҳдур. Машойихи кибордандур ва Абу Туроб Нахшабий ва Аҳмад Ҳазравайҳ ва Ибни Жалло била суҳбат тутубдур ва кўп ҳадиси бор ва зоҳир каромати ва тасонифи (ёзган асарлар) бор. Ул жумладин «Хатм ал-вилоя» ва «Наҳж» китоби, «Наводир ул-усул» ва бундан ўзга ҳам китоблари бор ва зоҳир улумида ҳам кутуби бор ва бир тафсир («Қуръон тафсири») ҳам ибтидо қилғондир. Аммо итмомиға (охирига) умри вафо қилмайдур...». Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратлари ҳам Ҳаким Термизий ҳақларида: «Азиз авлиёларнинг пешвоси Хожа Муҳаммад ибн-Али Ҳаким Термизийнинг руҳонийётига таважжухим тушганда, ҳар сафар менга таъриф ва тавсифдан холи тасаввуф намоён бўлади...», деб, унинг руҳоний оламидаги юксак мартаба ва мақомларини алоҳида лутф билан таъриф этган эканлар.

Ўрта асрларда ҳам, кейинги даврларда ҳам Ҳаким Термизийни кўплаб олиму фузалолар ўз асарларида чуқур эҳтиром билан тилга олганлар. Унинг маънавий меросининг беқиёс қадр-қиммати ҳақида қатор манбаларда зикр этилган. Ғарб тадқиқотчилари эса Ҳаким Термизийни «минтақа тасаввуфининг отаси» деб ном берганлари ҳам бежиз эмас. Араб тадқиқотчиларининг таъкидлашларича, «валийлик» мавзуси бўйича ким бирор асар ёзган бўлса, албатта Ҳаким Термизий асарларига мурожаат қилмай ўтолмаган. Абулҳасан Шозилий, Иброҳим Дасуқий, Ибн Атоулло Сикандарий каби турли тариқатларнинг пешволари ҳам ўз мавъизаларида Ҳаким Термизийнинг илмий меросидан истифода этганлар. Ҳатто шозилия тариқати амалиётида алломанинг асарларини, хоссатан «Хатм ул-авлиё» асарини

мутолаа қилиш куни ва вақти белгилаб қўйилган эди. Мовароуннаҳрдаги тариқатларда ҳам аллома сиймосига муҳим ўрин берилган. Айниқса, нақшбандия тариқати таълимотида аллома асарларининг таъсирини кўп учратишимиз мумкин. Зеро, нақшбандиянинг назариётчи олимларидан бири Хожа Муҳаммад Порсо Ҳаким Термизийнинг асарларига кўп мурожаат қилгани маълум. Шу билан бир қаторда Хожа Баҳоуддин Нақшбанднинг ўзи ҳам бир ўринда: «Мана 22 йилдирки, биз Ҳаким Муҳаммад Али Термизий тариқатига эргашамиз», деб таъкидлагани манбаларда қайд этилган.

Ҳаким Термизий қомусий олим сифатида тафсир, фикҳ, ҳадис, илоҳиёт, тил ва тасаввуф илмларини ўзида жамлай олган. Унинг серқирра ижоди маҳсуллари IX–X асрларда Мовароуннаҳр ва Хуросон минтақасида долзарб бўлган илмий мавзуларни ўзида мужассам этган муҳим манбалардир.

Буюк мутафаккир Ҳаким Термизийнинг бой ва ранг-баранг илмий-маънавий мероси юртимиз илмфан ва маданияти тарихини ўрганишда, асрлар давомида шаклланган миллий қадриятларимизни тиклашда беқиёс аҳамиятга молик. Муҳими, унинг асарларидаги ҳам маънавий, ҳам фалсафий маъноларга бой ғоялардан турли диний оқим ва фирқаларнинг ботил эътиқодларига қарши раддия сифатида ҳам фойдаланиш мумкин. Айниқса, ноанъанавий кўринишга эга сохта тариқатчиликнинг пуч даъволарини фош этишда алломанинг асарлари бениҳоя қадрлидир.

Мустақиллик йилларида алломанинг Амударё бўйида барпо этилган маҳобатли мақбараси таъмирдан чиқарилиб, обод зиёратгоҳга айлантирилди, илмий-маънавий мероси тадқиқ қилинмоқда, асарлари халқимизга етказиб берилмоқда, улар асосида фильм ва спектакллар ишланмоқда. Айтиш жоизки, айнан мустақиллик даврида аллома шахсияти ва меросига муносиб эътибор қайта тикланди.

ҲАКИМ ТЕРМИЗИЙНИНГ АСАРЛАРИДАН НАМУНАЛАР

Саломлашиш ҳикмати

Ибн Умар (р.а.) ривояти: Расулуллоҳ (с.а.в.) дедилар: «Салом бермасдан туриб, гапларингизни бошламанг, кимки сизга салом бермасдан гапини бошласа, унга жавоб бермангиз». Аллоҳ таоло бу умматни динларида бир-бирларига ростгўй, ишончли бўлишларини ва бир-бирларига салом беришларини шарт қилди. Шунинг учун ҳам уларни мўмин-мусулмонлар⁵⁰ деб атадилар.

Исмлар нарсанинг хусусиятларига далолат қилиб, унинг маъносидан чиқарилган бўлади. Аслий исмлар Аллоҳ таоло ҳузуридан келган исмлардир. Масалан, «Яҳё» каби.

Аллоҳ таоло деди:

«Эй, Закариё! Биз сенга бир фарзанд хуш-хабарини берурмиз; унинг исми Яҳё бўлиб, илгари унга бирор (кимсани) ҳамном қилган эмасмиз»⁵¹. Яъни, Яҳёни гуноҳ қилишдан сақладик. Яҳё «ҳаёт, ҳаё»дан олинган бўлиб, Аллоҳ таоло қалбини у билан тирик қилган. Яҳё (а.с.) умуман гуноҳ қилмаган, гуноҳ қилиш унинг ҳаёлига ҳам келмаган. Расулуллоҳ (с.а.в.) дедилар: «Одамзоднинг бари адашган, гуноҳ қилган, жуда бўлмаса, маъсият қилишни ҳаёлига келтирган. Фақатгина Яҳё ибн Закариё ва Аҳмад ундан мустасно». Аллоҳ таоло деди:

Эсланг, Исо ибн Марям: Эй, Исроил авлоди! Мен Аллоҳнинг сизларга (юборган) пайғамбаридирман.

⁵⁰ Араб тилида «мўмин» сўзи «ишонмоқ», «ростгўй бўлмоқ», «ишончли бўлмоқ» маъноларини англатувчи «амана» феълидан ясалган. «Мусулмон» сўзи эса «салима» феълидан олинган бўлиб, худди шу феълдан «салом бермоқ» феъли ҳам ҳосил қилинади (таржимон – И.У.).

⁵¹ «Марям» сураси, 7-оят.

(Мен) ўзимдан олдинги Тавротни тасдиқловчи ва ўзимдан кейин келадиган Аҳмад исмли бир пайғамбар ҳақида хушхабар берувчиман», – деган эди»⁵².

Расулуллоҳ (с.а.в.) дедилар: «Ҳеч кимга берилмаган яхшиликлар менга берилди, Аҳмад деб номландим, мен душманлар қалби ларзага келадиган қилиндим».

Барча умматлар ўз хусусиятларидан келиб чиқиб, ўзларини номлаб олганлар. Масалан «яхудийлар», «насронийлар», «мажусийлар». Лекин Муҳаммад (с.а.в.) умматига Аллоҳ таоло ўзи ном берган. Аллоҳ таоло деди:

«(Аллоҳнинг) Ўзи сизларни илгари (муқаддас китобларда) атагандек, мана шу (Қуръон)да ҳам мусулмонлар деб атади»⁵³.

Расулуллоҳ (с.а.в.) дедилар: «Аллоҳ таоло менинг умматимни ўзи номлади. Ўз номидан икки исм чиқариб, умматимни сийлади. Булар Аллоҳнинг «ас-Салом» ва «ал-Мўмин» номлари бўлиб, бу умматни «мусулмонлар» ва «мўминлар» деб атади». Бу умматнинг исми ҳақиқий асл исмлар бўлиб, улар Одам (а.с.) га ўргатилган эди. Мусулмонлар бу исмларга вафо қилишлари (муносиб бўлишлари) учун бир-бирлари билан ростгўй, ишончли бўлмоқлари ва ўзаро саломалик қилиб юришлари лозимдир. Аллоҳ таоло деди:

«Албатта, мўминлар (динда) ўзаро биродардирлар»⁵⁴

Ва яна:

«Мўминлар ва мўминалар бир-бирларига дўстдирлар»⁵⁵, – деди. Расулуллоҳ (с.а.в.): «Мўминлар бир киши кабидир», яъни бир тан, бир жон дедилар.

⁵² «Саф» сураси, 6-оят.

⁵³ «Ҳаж» сураси, 78-оят.

⁵⁴ «Хужурот» сураси, 10-оят.

⁵⁵ «Тавба» сураси, 71-оят.

Аллоҳ таоло шу умматни сийлаб, уларга эҳтиром кўрсатиб, уларнинг кўринишларини тилларидаги энг тотли ва шарафли сўз «Ассалому алайкум» бўлишини ирода этди. Бани Исроил қавми бир-бирлари билан учрашиб қолсалар, ўзаро эгилиб, бошини сажда қилган каби имо қилиб кетар эдилар, мана шу уларнинг саломлашишлари эди.

Анас (р.а.) ривояти: Расулуллоҳ (с.а.в.) дедилар: «Менинг умматимга бошқаларга берилмаган уч фазилат берилди: Жаннат аҳлининг саломлашиши бўлган «Ассалом» лафзи билан сўрашиш, (намозда) фаришталар каби саф бўлиб туриш ҳамда дуодан кейин «Омин» сўзидир. У фақат Мусо ва Ҳорунгагина берилган эди». Бунинг маъноси шуки, Мусо (а.с.) фиръавни дуоибад қилганда Ҳорун (а.с.) «омин» деб турди. Шунда Аллоҳ таоло шундай марҳамат қилди:

(Аллоҳ) деди: «Иккинги знинг дуоингиз ижобат этилди»⁵⁶.

Ҳорун «омин» деб тургани учун Қуръони каримда «дуогўй» деб келтирилган.

Аллоҳ таоло ўзининг исми бўлган «Ассалом»⁵⁷ни бандаларнинг мол, жоң, обрў-шарафлари омонликда бўлиши учун уларнинг ўрталарида ўрнатди. Жоҳилият даврида араблар тарафкашлик, ғайрлик қилар, арзимаган нарса учун бир-бирининг жонига тажовуз қилар эдилар. Аллоҳ таоло уларни ислом билан сийлаганда, бу диннинг шарти шуки, улар ўзларига берилган исмга муносиб бўлишлари керак эди: ўзаро тинчликда бўлиш, бир-бирларининг қонини тўкмаслик, жони, шарафи ва молига азият етказмаслик. Абу Бакр (р.а.) дедилар: «Ассалом бандалар орасида омонлик гаровидир.»

Расулуллоҳ (с.а.в.) дедилар: «Саломни биринчи айтган инсон Аллоҳ ва унинг расулига суюклироқдир».

⁵⁶ «Юнус» сураси, 89-оят.

⁵⁷ «Ассалом» сўзи араб тилида «тинчлик» деган маънони англатади (таржимон – И.У.).

Демак, «Ассалом» сўзи бандалар ўртасида омонлик рамзидир. Кимки, сўзини «Ассалом»сиз бошласа, у ҳақ-хуқуқни поймол этган, хурматсизлик кўрсатган бўлади. Бундай шахслар жавоб олишга лойиқ эмасдирлар.

Садақани тиланчининг қўлига тутқазишнинг ҳикмати⁵⁸

Ҳориса ибн Нўъмон эшиги олдига (тиланчиларга атаб) саватда хурмо ёки бошқа бир нарсалар қўяр эди. Кўзи кўр бўлгани учун намозгоҳидан ҳужраси эшигигача арқон тортиб қўйган эди. Агар бир тиланчи мискин салом берса, саватдаги нарсани олиб, арқонни ушлаб эшиккача ўзи чиқиб, мискиннинг қўлига садақани ўзи тутқазиб юборар эди. Унинг аҳли оиласи «биз ўзимиз бериб юборамиз» деганига кўнмасдан шундай дер эди: «Мен Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг: «Мискиннинг қўлига (садақа) тутқазиш ёмон ўлим топишдан сақлайди», – деганларини эшитганман».

Мискиннинг қўлига садақа тутқазиш фазилатли хислатлардан. Зеро, Аллоҳ таоло барча умматлари ичида мусулмон умматини шарафли қилди, имон-эътиқодлари фазлидан уларни мукаррам айлади. Бу умматнинг бойларидан садақалари олиниб камбағалларига берилади, унинг фойдаси эса бойларда қолади.

Бани Исроилнинг қурбонлик ва садақалари махсус бир жойга қўйилар, қурбонликнинг қабул бўлиши осмондан олов тушиб куйдириб кетиши билан билинар эди. Кимнинг садақалари ва қурбонликлари қабул қилинмаса, улар шундоқ қолиб кетар, қурбонлиги қабул қилинмаган киши эса хижолат бўлиб қолар эди. Шундан уларнинг диллари сахий бўлмас, фақат риё учунгина садақа қилар эдилар. Уларнинг диллари қотиб кетиб, шу даражага етдиларки, хаттоки, Мусо (а.с.)га «бизга Аллоҳни кўрсат» – деб даъво қилдилар.

⁵⁸ «Наводир ул-усул» асаридан таржима қилинди.

Мусулмон уммати эса имон-этиқодлари фазиладан Аллоҳ учун деб берган нарсаларини Раббилари зое кетказмаслигини, уларга марҳамат кўрсатишини, уларнинг садақаларини фаришталарга ҳам юкламай Тангрининг ўзи қабул қилиб олишини биладилар.

Аллоҳ таоло шундай марҳамат қилган:

«Угина бандаларидан тавбаларни қабул қиладиган зотдир»⁵⁹.

Ўрни, улардан садақаларини Аллоҳнинг ўзи қабул қилади.

Шунинг учун ҳам Расулуллоҳ (с.а.в.) икки ишни ҳеч кимга топширмай, ўзлари бажарар эдилар. Бири – садақани мискинга ўз қўллари билан олиб бориб берар эдилар, иккинчиси – таҳорат қилганда сувини ўзлари қуйиб, бировга бермас эдилар. Абу Ҳурайра (р.а.) ривоят қиладилар: Расулуллоҳ (с.а.в.) дэдилар: «Жоним қўлида бўлган зот ҳаққи, агар банда яхши молидан садақа қилса, керакли жойига берса, у албатта Раҳмоннинг қўлига етиб боради, Аллоҳ таоло уни худди сиз ўз учқур отларингизни парвариш қилгандек парвариш қилади. Оқибатда биргина анжир ёки биргина луқма улкан тоғ каби катта бўлиб кетади» – деб, сўнгра тиловат қилдилар:

«Аллоҳ судхўрликни (фойдасини) йўқ қилади ва садақа (берувчиларга бойлик)ларни зиёда этади»⁶⁰.

Расулуллоҳ (с.а.в.) дедилар: «Агар бир садақа етмиш кишининг қўлида айланганида ҳам, улардан бирининг ажри бошқасининг ажри билан бир хил бўлар эди». Бунинг ҳикмати шуки, садақани эгасига етказишда бу қўлларнинг аввалида Аллоҳ таолонинг марҳамати турибди.

⁵⁹ «Шўро» сураси, 25-оят. Қуръони карим оятларининг таржимаси олинган манба: «Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири / А. Мансур тарж. – Т.: ТИУ, 2012.

⁶⁰ «Бақара» сураси, 276-оят.

Али ибн Хусайн (р.а.) тиланчига нарса берса, аввал ўша нарсани ўпиб, кейин уни тиланчининг қўлига тутқазар эди. Зеро, у садақа (аслида) кимга боришини англаб етган эди. Расулуллоҳ (а.с.)нинг «Мискиннинг қўлига (садақа) тутқазиш ёмон ўлим топишдан сақлайди» деганларининг боиси тиланчининг қўлига тутқазиш билан банда Аллоҳга яқин бўлади. Кимки Аллоҳга яқин бўлса, бу бандасини Ўз паноҳида сақлайди, банда Унинг зиммасида бўлади, уни ёмон ўлим топишидан асрайди, уни бегона юртда, гуноҳ иш устида ёки Аллоҳнинг раҳматидан ноумид ҳолда, маъсиятларига тавба қилишга улгурмаган вазиятда ўлим топишидан паноҳига олади. Расули Акрам дедилар: «Кимки бомдод намозини ўқиса, у Аллоҳнинг зиммасидадир, зеро, Аллоҳ азда ва жалла ҳамда унинг малоикалари бунга шоҳид бўладилар».

Чунки Аллоҳ таоло айтади:

«Тонгги ўқиш (фаришталар) ҳозир бўладиган (намоз)дир»⁶¹.

Бу оятнинг маъноси: Аллоҳ ва унинг малоикалари туннинг сўнгги палласида дунё осмонига тушадилар ва дейди: «Тонг киргунча тавба қиладиган борми, гуноҳидан ўтаман, истиғфор айтадиган борми, кечираман». Тонг отгандан кейин эса бомдод намози Аллоҳ ва унинг малоикалари шоҳидлигида бўлади. Абу Дардо (р.а.) Расулуллоҳ (с.а.в.)дан ривоят қилган ҳадисда: «Агар банда бу намозни (бомдодни) адо этса, Аллоҳ гувоҳлигидаги нарсага шоҳид бўлади, Унга қурбат ҳосил қилади, Унинг зиммасида бўлади», – дейилади. Бу эса садақа масаласида юқорида айтган гапларимизга мувофиқ келади. Яна Расули Акрам марҳамат қилдиларки: «Агар бир садақа етмиш кишининг қўлидан чиқса ҳам, охирги қўлнинг ажри биринчи қўлники билан бир хил бўлади». Бунинг маъноси шуки, бу қўлларнинг бари худди садақа каби Аллоҳга бориб етади.

⁶¹ «Исро» сураси, 78-оят.

«АЛ-АМСАЛ МИН АЛ-КИТАБ ВАС-СУННА» КИТОБИДАН

Олимнинг мисоли

Расулуллоҳ алайҳис-салом марҳамат қилдилар: «Олим киши гўёки булоқ боши, сув манбаси. У юртини ҳам, унинг ёнидан ўтаётганларни ҳам суғоради. Худди шу каби олимдан унинг юрти ҳам бошқалар ҳам манфаат топади».

Илм ўрганган кишининг ўз илмига амал қил- маслиги ва бошқаларга ўргатмаслиги мисоли

Илм ўрганиб, унга амал қилмайдиган ва одамларга ҳам ўргатмайдиган инсон худдики кўп мол-дунё берилган кишига ўхшайди. У киши берилган шунча дунёни ер остига яшириб қўйиб, ундан ўзига ҳам, бошқаларга ҳам сарф қилмайди. Бу бойликдан ўзи ҳам бошқалар ҳам манфаат олмайди. Қиёмат куни бундай бойлик ўша кишига бало бўлади.

Шунингдек, бу ҳолатда хашак устига ётиб олган итга ўхшайди. Хашак кўп, аммо уни ит ўзи ҳам емайди, уни емоқчи бўлган чорвани хуриб ҳайдайди.

Илмига амал қилмагани, бошқаларга ўргатмагани, ўзи ҳам амал қилиб жаннатга йўл олмагани, бошқаларни ҳам тўғри йўлга йўлламагани учун бу илми икки дунёда ҳам унга манфаат бермайди.

Мўмин киши асалари мисоли

Мужоҳид (рх.) деди: «Ибн Умарга Маккадан Мадинага қадар ҳамроҳлик қилиб, Расулуллоҳ (с.а.в.)дан фақат шу ҳадиснигина ривоят қилганини эшитдим: «Мўминнинг мисоли асалари кабидир. Агар у билан ҳамнишин бўлсанг нафи тегади, у билан шерик бўлсанг нафи тегади, маслаҳат олсанг нафи тегади, ҳамроҳ

бўлсанг нафи тегади. Унинг ҳар бир нарсасидан манфаат етади. Асалари ҳам шундай, унинг ҳар нарсаси фойда».

Қуръонни тушунмай тиловат қиладиган кишининг мисоли

Қуръонни тушунмай тиловат қиладиган кишининг мисоли худди бир юртдан бошқа юртга жавҳарларни юз дирҳам эвазига олиб боришга келишилган одамга ўхшайди. Унга: «Бу жавоҳирларни ўша юртга олиб бор ва уларни ишлатиб фойдалан, даромадини ўзингга қолдир», – дейилди. Унинг даромади эса уйлар тўла тилла ва кумуш бўларди.

У берилган юкни кўрсатилган юртга олиб борди ва кира ҳақинигина олиб, жавоҳирлардан фойдаланмади. Унга кўтариб келгани учун юз дирҳамгина берилди. Жавоҳирлардан фойдаланиш насибаси бошқага ўтди.

Худди шу каби, кимки Қуръонни ўқиса-ю, аммо ундаги жавоҳирлар билан Аллоҳ таолога муомала қилмаса, унга фақат қироатидаги саъй-ҳаракати, машаққати учунгина ажр берилиб, жавоҳирларни ишлатиш, унинг фойдасидан баҳраманд бўлишдан бебаҳра қолади.

Олим мисоли

Олим мисли хушбўйлик сотадиган аттордир. Унинг ёнидан ўтсанг, хушбўй ҳидни туясан, агар у билан бирга ўтирсанг, унинг атридан оласан, агар у билан ҳамсухбат бўлсанг, унинг хушбўй таъмидан баҳраманд бўласан. Уйингга ҳам шу ҳолда қайтасан.

Одамлар юзта туя мисоли

Расулуллоҳ (а.с.)дан ривоят қилинади, У зот марҳамат қилдилар: «Одамлар ичидан битта роҳила

(сафарларга, миниш ва юк ортишга ярайдиган) туя топиш қийин бўлган юзта туяга ўхшайди».

Маърифат тарбияси хусусида⁶²

Расулulloҳ (с.а.в.) дедилар: «Аллоҳга яқин қиладиган илм ҳосил қилмаган куним куёшидан менга барака йўқ».

Маърифат – Аллоҳ таолонинг муваҳҳидлар қалбларига эккан кўчатидир. Улар шу кўчат тарбияси, яъни ўстиришга масъулдирлар. Парваришлари баробарида унинг самарасини кўрадилар. Кўчат бўй чўзган сари катталашади, йўғонлашиб боради. Илдиз ва шохлари бақувват, мевалари сархил, мазаси лаззатли бўлиши учун бу дарахтнинг суви – илм, тупроғи – хайрли амаллар, қўриқчиси – парҳезкорлик бўлади. Бу дарахтнинг ҳаёти – Аллоҳни таниш, қуввати – амаллар, мевасининг сархиллиги – парҳез билан бўлади. Зеро, парҳезкорлик маърифатнинг кўрғонидир. Агар ёмон ишлардан сақлансанг, сендаги маърифат ўз поклиги ва хушбўйлигини йўқотмайди. Унинг поклиги тавҳиддан, хушбўйлиги ҳаётдан, тотлилиги муҳаббатдандир. Агар кўксингдаги маърифатни яхшилаб қўриқласанг, маърифат ўзининг пок, мусаффо, тотли ҳолатини сақлаб қолади. Шунинг учун ҳам Расулulloҳ (с.а.в.) «Имон тотлидир, покдир, уни поклаб туринглар», – деб марҳамат қилдилар. Амаллар унинг қувватидир, чунки амал агар хайрли бўлса, у Аллоҳ таоло ҳузурига кўтарилади ва Унга кўрсатилади. Унинг бундай амалга тушган нигоҳидан нур чиқиб, қалбга қайтади ва уни ёритади. Чунки амал бажарилиб, тана аъзоларидан узилгани билан, унинг асли бўлган ният қалбдан узилмайди-ку. Мўмин киши ният қилади, агар бажарса, тана аъзолари ундан бўшайди, аммо нияти доимий бўлган амалларни умр бўйи бажаради, зеро, у раббисига итоат қилади ва

⁶² Ҳаким Термизийнинг «Масоил ал-макнуна» китобидан олинди.

эзгу амаллар билан Унга ибодат қилади. Тана аъзолари амалларнинг бирини бажариб бўлиб, кейингисига ўтаверади. Банданинг Аллоҳга тоати эса узилмайди, у доимийдир. Шунинг учун ҳам «Мўминнинг нияти амалидан яхшидир», дейилади. Зеро, амаллар якунига эга, ният эса доимийдир. Ниятнинг қароргоҳи қалбда ва у қилинган амал билан боғлиқдир. Аллоҳнинг назари тушиши билан Унга кўрсатилган хайрли амал нурланиб, унинг нури қалбга тушади ва у ердаги маърифат янада нурланади, унинг соҳиби эса Аллоҳни басират билан янада равшан ва янада кўпроқ била боради. Унинг басират кўзи очилган сари олдинги билмаган илмлари орта боради. Бу нарсалар эса камайиб кетган, чунки амал қилувчилар ўз амалларида Аллоҳуларга жаннатда белгилаган савобга ёки дўзахдан сақланиш учун жаннатга етишишгагина интиладилар. Ўзи учун ҳозирлаб қўйган ва мойил бўлган нарсасига ўралашиб, Аллоҳга эмас, ўз нафси учун тайёргарлик кўради. Бунинг учун ихлос ва шукр талаб қилади. Гарчи ҳали ишни бошламаган бўлса-да, бу нарсалар унга ҳамроҳлик қила бошлайди. Ўз нафсидан сидқ қидиради. Алалоқибат, ҳар бир ҳаракатида ва ҳар лаҳзада кеккайган мутакаббирга айлана боради. Унинг димоғдорлиги ва кибри туфайли Аллоҳ ҳузуридаги мартабаси фосиқлардан ҳам тушиб кетади. Чунки фисқ кўриниб турадиган нарса. Кеккайиш ва кибр эса яширин бўлади. Нафс ўз соҳибига жулдур кийиниш, зоҳидона юришни буюриб, гўёки бу билан камтаринлик ҳосил бўладигандек қилиб кўрсатади. Бу ишларда эса амали ва нафси кибр ҳамда кеккайиш билан тўла. Агар банда барча хайрли амалларни қилса, ўзида маърифатни тарбиялашга эътибор қаратса, ҳар бир қилаётган ишига диққатли бўлса, бажарган амалидан унинг қалбига қайтадиган зиёдасини кўради. Бундан ҳарорат ва шодлик қайнаб чиқишини англайди. Шу шодлик туфайли нафси олийҳиммат ва мамнун бўлади. Шу ерда банда ўз нафси уни алдаб қўймаслигидан огоҳ

бўлиши даркор. Агар хайрли амаллари ҳароратини қалбида тавҳиддан топса, мана шу маърифат тарбиясидир. Унинг аломати шуки, бандага Аллоҳ қалбини нурга тўлдирадиган илм билан манфаат беради.

Агар бу ҳароратни нафс атрофидан топса, бу ҳою-ҳаво тарбиясидир. Унинг аломати эса шуки, у бу ишда фаоллиги ортиб боради, уни янада орттиришга куч топади. Сўнгра у ўзида мамнунлик ва хурсандлик сезади. Бу ҳис унинг бутун танаси бўйлаб ёйилади. Агар бу мамнуният қаердан келганига диққат қилса, у ўзи бажарган амалдан ҳосил бўлганини билади. Бу билан у савоб олишга, нажотга эришиш илинжида бўлади. Нафси яйрай бошлайди ва озгина ўтмасдан нафсига боқса, унда кеккайиш ва кибрни илғайди. Ўз амалидан мағрурланиб, одамларга пастназарлик билан менсимай қарай бошлайди, ўзи учун эса миннатдорчилик кутади. Бу билан кўзи Аллоҳдан кўр бўлади, Ундан ўзгадан паноҳ тиланади, Ундан бошқа учун ҳозирлик кўрган бўлиб чиқади. Биринчи ҳолатдаги киши амални бажариб қалбига назар солди, агар қалбида тавҳиддан хурсандлик ва шодлик топмаса, у йўлдан тойганини билди. Аслида эса, у Раббисини танишга ва уни якка-ю ягона деб билиш учун яратилганку. Шунда у саъй-ҳаракати билан маърифат ва тавҳидга эриштирадиган амалларни қилишга талпинади.

Ваҳб ибн Мунаббаҳдан қилинган ривоятда айтилишича, у (Ваҳб ибн Мунаббаҳ) Тавротда шундай матнга дуч келган экан: «Аллоҳ ҳамма нарсани яратиб бўлгандан сўнг Ўзига сано айтди, сўнгра деди: «Мавжудотларни бир нарса учунгина яратдим, уларга қудратимни баён этиш, назар эгаларига қудратим билан Ўзимни танитиш учун. Токи назар эгалари менинг подшоҳлигим ва ҳикматим тадбирига назар солсинлар, мавжудотлар менинг куч-қудратим олдида бош эгсинлар, мени ҳамд қилиш учун тасбеҳ айтсинлар, барча юзлари менга юзлансин».

Масоил аҳли Сарахс китобидан⁶³

«Банданинг қалбида васвасанинг кўп бўлиши ҳақида, ундан қандай қилиб қутилиш мумкин, агар чорасини кўрмаса, унга бу ҳолат зарар етказадими?».

Билингки, васваса икки хил бўлади. Улардан бири душман (шайтон)дан, агар келиб васваса қилса, банда уни ҳайдаб Аллоҳни зикр қилса, уни чекинтиради. Шунинг учун ҳам у «ханнос», яъни «чекинувчи» деб номланган. Бошқа тур васваса эса шиддатли ва оғирроқдир. У эса нафс васвасасидир. Улар иккови Куръонда зикр этилгандир:

«Жинлар ва одамлар жинсидан»⁶⁴. «Жинлар жинсидан» дейилгани – душман (шайтон), «одамлар жинсидан» дейилгани – нафсдир. Жинлар жинсидан деб номланишига сабаб, Иблис жинлардан бўлиб, уларнинг бошлиғи эди. Ердаги жинлар эса самум (дўзах оташи) ўтидан яратилган жинлар бўлиб, улар малоикалар (жинси)дан эмасдир. Иблис эса иззат-шавқат ўтидан яралган. Малоикаларнинг хилқатлари эса иззат-шавқат нуридандир. Одамлар «инсонлар» деб аталган, чунки уларда «анаса», яъни бир-бирига талпиниш, биргаликда ўтириб улфатчилик қилиш, дилкашлик, дўст бўлиш хислатлари бор, шу туфайли ҳам улар бир-бирини қўмсайдилар, агар улар бу хислатни йўқотиб қўйсалар, унда одамови бўлиб, ёввойилашиб қоладилар.

Агар нафс васваса қилса, у шаҳват ва лаззатлари билан васваса қилади. Шу туфайли ҳам унинг масаласи қийинроқ ва оғирроқ. У энди охиратни ёдга олиш билан ҳайдалади. Зеро, у бардавом равишда нафсга эслатиб турилса, ундаги шаҳватлар барҳам топади.

⁶³ Асарда Сарахс аҳлидан Ҳаким Термизийга йўлланган саволлар ва уларга алломанинг берган жавоблари жамланган.

⁶⁴ «Нос» сураси, 6-оят.

Нафсга доимий равишда завол топиши, ахволи танг бўлишини ёдга солавериш, уни хорлайди, уни забун этади. Шунинг учун ҳам Расулуллоҳ (с.а.в.) бу ишга одамларни тарғиб қилдилар: *«Лаззатларни кесувчини ёдга олинг, зеро, кўп нарсанинг олдида зикр этилганда, (у нарсани) камайтиради. Агар кам нарсанинг олдида зикр этилганда уни кўп қилади»*. Бу ҳадиснинг маъноси шудир: «Дарҳақиқат ўлим бор нарсадир, уни ёдга олиш нафсни забун этади, шунда нафс олдида кам нарса ҳам кўп кўринади. Бунда «бу кеча ўламан, эрта ўламан» деб юради. Ўладиган одам учун эса бу (нарсалар) кўп.

Унинг наздида энди кўп нарса ҳам кам бўлиб кўринади: «эртага ўламан, бу нарсаларни нима қиламан, мени ўлим чақириб турган бўлса,» дейди. Бу ҳолат орзуларни қисқа қилган одамлар учун. Расулуллоҳ (с.а.в.) ҳам *«Дунёдаги зуҳд орзуларни қисқа қилишдир»* деб бежиз айтмадилар.

Банда мана шу икки васвасани мазкур зикрлар билан ҳайдаб турар экан, бу зикр унинг қалбига ўрнашади, кўксини ёритади, Аллоҳдан кўрқув ҳисси унга кўпроқ жо бўлади. Агар Аллоҳдан кўрқув ҳисси ҳосил бўлиб қалбга ўрнашса, қалб васвасадан холи бўлади. Чунки қалбда энди Аллоҳни билиш (маърифати) ҳукмрон бўлади. У қалбни амир қилиб қўяди. Қалб жойлашган кўкрак энди подшоҳ қароргоҳи каби сокинлик ва хилватга чўмади. Бу ерда энди сас ҳам чиқмайди, шовқин ҳам кўтарилмайди; товуш қадами у ёқда турсин, нафас ҳам эшитилмайди. Зеро, подшоҳнинг ҳайбати, унинг салобати босиб, ўзаро сўзлашувлар – шивирлаш ва қадам босишлар – оёқ учида бўлади.

Илгари эшитилган товушлар, шовқинлар нафсдан чиқиб, кўкракка қараб борар эди. Энди Аллоҳни билиш маърифати кўрқув, даҳшат, салобат, ҳашамат ва ҳайбатини олиб келгандан сўнг, нафс ўз жойида ўлади. Товуш ва шовқинлар барҳам топади.

Бир киши дилида жўш ураётган васвасадан Ҳасан Басрийга шикоят қилганда, Ҳасан бундай васвасани яхши сўз билан тилга олиб: «Аллоҳ бизни у билан зиёда қилсин!» – деди. Чунки бу васваса – имоннинг талвасаси. Имон бандаларнинг қалбидаги ғайб бўлиб, унга Аллоҳдан ўзга ҳеч ким назар солмайди. Бу имонда бандаларнинг ўзлари сезмаган мувофиқлик аломатлари бор эди, шунда душман (шайтон) унинг барчасини ўз қўлига киритмоқчи бўлди ва ўзига берилган барча найрангларни ўқ қилиб отди. Ўқ кўкракдаги юракнинг икки кўзи ўртасига суқулгач, қалбдаги имон чўғидан бир учкун ажраб чиқиб, бу ўқни куйдириб юборади. Душман тумтарақай қочиб, ўз жойига писиб олди. Энди ўша учкун қалбда нур ҳамда ёритувчи алангали юлдуз бўлди. Бу имон нуридир, мана шу соатда у энг юқори даражада бўлади. Зеро, имон парда ортида эди, учкун нури ва ёритувчи юлдуз қалбда намоён бўлиб, имон энди порлаб кетди. Бу қалбнинг иши, унинг касби. Амир (қалб) ва хизматкорларнинг (тана аъзолари) касби тенг эмас. Шунинг учун ҳам Расулуллоҳ (с.а.в.)га ушбу масалада шикоят қилинганда, «Мана шу соф имондир», – дедилар. Расулуллоҳ (с.а.в.) уни «соф» деб атадилар, зеро, имоннинг устидаги парда (ғишо) уваланиб, имонни (ўраб турган) ёпинчиғи (ғито) очилиб қолди. Имоннинг устидаги ёпинчиқ Аллоҳнинг раҳмати қилиб берилган эди. Парда (ғишо) эса унинг имонида кейинчалик пайдо бўлган нарса бўлиб, у ҳаваслар ва шаҳватлардир. Парда уваланиб кетди, ёпинчиқ очилиб қолди, кўкракдаги имон (ташқаридан) ёритилди. Шундан унинг ўзи ёришиб, порлаб кетди. Мана шу соф имондир. Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг бу ҳадислари душман келтирган хабоисларга эмас, балки чўғдан пайдо бўлган учкунга тааллуқли бўлади.

Одамзотнинг қалби гўёки чақмоқтошга ўхшайди. Баъзи тошлардан ўт чиқади, баъзиларидан чиқмайди.

Сен тошларни бирма-бир чақмоқтош билан чақмоқлаб кўрасан. Шунда ўт чиқадиган тошларни бир четга олиб кўясан ҳамда ўз эҳтиёжингга кўра ишлатишни дилингга тугиб кўясан. Ўт чиқмаган тошни эса ирғитиб юборасан. Душман ҳам худди шундай, агар унинг чақмоқтошига тўқнаш келганда қалбингдаги ўт чақнаб турса, у ўз чақмоқтошини ташлаб юборади. Зеро, сенинг қалбингдаги ўт ўша нур учқунидан пайдо бўлган маърифат нуридан чиққан. Душман уни ўз эҳтиёжига қараб ишлатишни мўлжаллаб кўяди. У сендан нимани бўлса ҳам ўзлаштириб қолиш дардида турли васвасалар билан сени тинч қўймайди. Агар унинг тугунга кучи етмаса, мен имон тугунини назарда тутяпман, чунки у кўриқланади, у ҳолда имон тугунининг тана аъзоларига таъсирини камайтириб, уларни бузади. Агар душман ўқини отса, унинг ўқи имондан холи бўлган қалбга сукулади. Бу мунофиқ қалбидир. Унинг имони фақат тили учида ва амаллари риёдир. Душманнинг ўқи бу қалбга бориб урилганда ундан ўт ҳам, учкун ҳам чиқмайди. Душман бу қалб бўм-бўш эканини билган. Шунингдек, бу қалб унга тегишли бўлишини, Аллоҳ таолога бундай қалб керак эмас эканини ҳам билган. Душман бундай қалб билан иш битганини сезгач, энди уни ўз ҳудудига ташлаб юборади, уни энди ёдидан ҳам чиқариб юборади, у билан ўзини бошқа машғул қилмайди. Зеро, у (қалб) энди уники бўлди, уни эгаллаб олди. Душман ундаги бор нарсани фасод қилиш учун васваса қилар эди. Унда фасод қиладиган ҳеч нарса қолмагач, уни эгаллаб ўзиники қилиб олиб, уни ташлаб кўяди. Душман энди ўзининг отган ўқидан қалби тубидан чақнаб чиққан имон ўти бор кимсалар билан ўзини банд қилади. Мана шундай ҳолатда душман бандага ҳасад қилиб, уни йўлдан уришга, фасод этишга энг шимариб, бор кучини шу ишга сафарбар қилади.

Расулulloҳ (с.а.в.)нинг саҳобийлари агар васваса қилинмай қолсалар, ўз ҳолатларида ноқислик бор экан, деб ҳисоблаганлар.

Иброҳим Нахайй (р.а.) дедилар: «Мўмин намо-
зининг қабул бўлиш белгиси – васвасадир». Кофир ва
аҳли ширк васваса қилинмайдилар, чунки душман
уларнинг масаласини ҳал қилиб, улардан фориғ бўлган.
Аҳли ширк ва аҳли куфрнинг қалблари унга худди
хароба ва қашшоқ вайрона уйлар каби бўлиб қолган.
Мана шу уйларга ўғрилар эътибор берармиди? Ўғрилар
бой-бадавлат уйларга назар соладилар.

Қалб уч хилдир: 1) Вайрона бўлган қалб:
душман унга парво ҳам қилмайди. 2) Кўп мол-
дунёга эга бой хонадонга ўхшаш қалблар: бундай
уйларни ўзлаштиришни ўғрилар жуда иштиёқ билан
истайдилар. Бу ҳолатда ёки ўғрининг иши барбод
бўлади, ёки хонадон эгаси кўриқчиларидан ғафлатда
қолиб панд ейди, бойлигини йўқотади. 3) Подшоҳнинг
саройи каби қалблар: бу саройда эса дуру жавоҳирлар
тўла, аммо ўғрилар уларга етишишни хаёлларига ҳам
келтирмайдилар. Чунки унинг кўриқчилари кўп, уйи
ўтиб бўлмас қўрғондир, подшоҳнинг берадиган жазоси
ҳам қақшатқич бўлади. Бу жазо ёки ўлим ёки чормихга
тортиш.

Биринчиси кофир ва мунофиқнинг қалби, иккин-
чиси Аллоҳнинг дин кўрсатмаларига амал қилиб
юрувчи муваҳҳид бандаларининг қалби, учинчиси
валийуллоҳларнинг ва Аллоҳнинг хос бандалари
қалбидир. Бу қалб (валийуллоҳларнинг қалби)
Аллоҳнинг кафти устида, Аллоҳ бу қалбга ҳоким.
Душман бу қалбни васвасалари билан ишғол этишдан
умидини узган. Расулуллоҳ (с.а.в.) бежиз айтмадилар:
«Шайтон Умарни кўриши биланоқ юзтубан ерга
йиқилади». Чунки унинг қалбида Султон бор. Шунинг
учун ҳам Расулуллоҳ (с.а.в.) дедилар: «Кимки Аллоҳнинг
маҳобатидан кўрқса, Аллоҳ таоло уни маҳобатли қилиб
кўядики, барча нарсалар ундан кўрқиб туради». Шу
сабабли ҳам айтилдики: «Умар (р.а.)нинг қамчиси
одамлар наздида инсонларнинг қиличларидан кўра

кўрқинчлироқ эди». Саъд ибн Муъоз (р.а.) дедилар: «Ҳар вақт намозга турсам, ундан (намоздан) бошқа нарсалар мени чалғитаверади».

Аллоҳнинг улуғворлиги билан тўла қалблар намозда васвасага учрамайди. Уларнинг кўксиларини Аллоҳнинг улуғворлик нури нурафшон этган. Бундай қалб мана шу улуғворлик денгизларида сузиб юрибди, бу ҳолатда душман қандай қилиб у билан дунё ишлари хусусида суҳбат қила олсин. Ёки қачон бу қалб мана шундай денгиз ичра маҳлиё ва ақлдан озар даражада ошиқ бўла туриб, нимагадир эътибор бера олсин?!

Биз бу мавзуга бағишлаб «Наводир ал-усул» китобимизда бир боб ҳам ажратганмиз. У ерда намоз манзилларини шарҳлаган эдик ҳамда «Набий (с.а.в.) дан бошқа ҳеч ким васвасага учрашдан омон бўлмайди» деб, ўзини мисол қилиб келтириб даъво қилувчиларга раддия берган эдик. Булар билмайдиларки, Аллоҳ таолонинг шундай бандалари борки, уларни Ўзига хос этиб танлаган, имон тоғининг энг юксак чўққиларини дилларига жо қилганки, уларга муножот эшикларини очиб қўйган, уларни Ўзига ҳамсуҳбат қилган. Қудсий ҳадисда келтирилишича, Аллоҳ таоло Мусо (а.с.)га деди: «Ким Мени зикр этса, Мен унга ҳамсуҳбатман». Ҳалиги даъво қилган кишилар ҳамсуҳбат ким эканини ҳам билмайдилар. Агар билганларида эди, васвасадан бошқа бандалар ҳам омон бўлишини инкор этмаган бўлар эдилар. Ана ўшалар Аллоҳнинг ҳамсуҳбатлари ва зикр этувчиларидир, ана ўшалар Расулуллоҳ (с.а.в.) нинг кўз қувончлари, Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг аҳли байтлари, Аллоҳ улардан рози бўлсин. Улар билан ер қоим, улар билан (сабабидан) осмондан ёмғир ёғади. Улар ўзлари қирқ кишидирлар, ҳар вақт улардан бири вафот этса Аллоҳ таоло унинг ўрнига бошқасини қўяди.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати

Кўлёзма манбалар

1. Ал-Ҳаким ат-Термизий. Наводир ал-усул фи маърифати аҳодис ар-расул. № 1. ЎЗР ФАШИ. Кўлёзма. Инв. № 1014., № 2. ЎМИ. Кўлёзма. Инв. № 6231.

2. Хожа Муҳаммад Порсо. Фасл ал-хитоб. – Т.: Литография Гулям Хасан Арифджанова. ТИУ манбалар хазинаси. Тошбосма № 34. – 544 б.

Чоп этилган манбалар

3. Алишер Навоий. Насоимул муҳаббат: Алишер Навоий, мукаммал асарлар тўплами 20 томлик. – Т.: Фан, 2001. Т. XVII. Б. 85-86.

4. Ал-Ҳаким ат-Термизий. Хатм ал-авлиё / Усмон Яҳё нашрга тайёрлаган. – Байрут: Ал-матбаъа ал-қосуликийя, 1965. – 584 б.

5. Ал-Ҳаким ат-Термизий. Ал-Масаъил ал-макнунa / М.И.Жуюший нашрга тайёрлаган. – Қоҳира: Ибад ар-Рохман, 2005. – 164 б.

6. Ал-Ҳаким ат-Термизий. Бадв аш-шаън / Усмон Яҳё нашрга тайёрлаган. – Байрут: Ал-матбаъа ал-қосуликийя, 1965. – 29 б.

7. Ал-Ҳаким ат-Термизий. Баён ал-фарқ байн ассадр ва-л-қалб ва-л-фуъад ва-л-лубб / Николас Ҳир нашрга тайёрлаган. – Қоҳира: Мактабат куллиёт ал-Азҳарийя, 1958. – 78 б.

8. Ал-Ҳаким ат-Термизий. Илм ал-авлиё / Сомий Наср нашрга тайёрлаган. – Қоҳира, Айн аш-шамс университети: Мактабат ал-хуррийя ал-ҳадиса, 1981. – 71 б.

9. Ибн ал-Арабий. Мекканские откровения / А. Кныш араб тилидан тарж. – Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, 1995. – 240 б.

10. Махмуд б. Вали. Бахр ал-асрор (Море тайн) / Пер. с фарси и введ., прим., указ. Б.А.Ахмедова. – Т.: Фан, 1977. – 166 б.

11. Сулабий Абу Абдурахмон. Табақот ас-суфийя / Нуриддин Шариба нашрга тайёрлаган. Қоҳира: Мактабат ал-Хонажи, 1986. – 570 б.

АДАБИЁТ ВА ТАДҚИҚОТЛАР

Ўзбек тилида

12. Аннаев Т. Ал-Ҳаким ат-Термизий. – Т.: Халқ мектеби, 1998. – 50 б.

13. Зарринқўб А. Жўстужў дар тасаввуфи Ирон. // Сино. – 2002. – № 8. – Б.10-13.

14. Мирзо Ж. Термиз тарихи. – Т.: Шарқ, 2001. – 128 б.

15. Омонтурдиев Ж. Ал-Ҳаким ат-Термизий таълимоти. – Термиз: Университет, 2000. – 95 б.

16. Сафаров Ш. Термиз ва термизийлар. – Термиз: Жайхун, 1993.

17. Уватов У. Ал-Ҳаким ат-Термизий. – Т.: Маънавият, 2001. – 40 б.

18. Ал-Ҳаким ат-Термизий. Нодир масалалар / араб тилидан И.Усмонов таржимаси. Т.: Мовароуннахр, 2007. – 88 б.

19. Усманов И. Наводир ал-усул хикматлари. Т.: Фан, 2010. – 178 б.

Рус тилида

20. Бертэльс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. – М.: Наука, 1965. – 556 с.

21. Караматов Х.С. Аскетические и суфийские течения в Хорасане // Из истории суфизма: источники и социальная практика – сборник статей. Под ред. М.Х. Хайруллаева. – Т.: Фан, 1991. – 146 с.

22. Кныш А.Д. Мусульманский мистицизм. – М.: Диля, 2004. – 464 с.

23. Массон М.Е. Надписи на штурге из архитектурного ансамбля у мавзолея Хаким-и Тармизи. Вып. 172. Труды ТашГУ. – Т., 1960. – С. 44-80.

24. Муминов А., Пауль Ю. Мухаммад Парса // Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. Вып. 3. – М.: Восточная литература, 2001. – С.72-73.

25. Радтке Б. Теологи и мистики в Хурасане и Трансоксании // Суфизм в Центр.Азии (зарубежные исследования). – С-Пб: 2001, – С. 41-76.

26. Семёнов А. Происхождение термизских сейидов и их древняя усыпальница Султан Садат: ПТКЛА, XIX. 1914. – 20 с.

Араб тилида

27. Авайза К. Ал-Ҳаким ат-Термизий ал-фақиҳ анноқид.– Байрут: Дор ал-кутуб ал-ъилмийя,1993. – 450 б.

28. Барака А. Ал-Ҳаким ат-Термизий ва назарийя-туху фи-л-вилая. 2 томлик. – Қоҳира: Мажмаъ ал-бухус ал-исламийя, 1971. Т. I. – 199 б.

29. Жуюший И. Ал-Ҳаким ат-Термизий диросат ли осориҳи ва афкориҳи. – Қоҳира: Дор ан-наҳза ал-арабийя, 1980. – 374 б.

Фарб тилларида

30. Radtke B. Al-Hakim at-Tirmidi. – Freiburg: Klaus Schwarz Verlag, 1980. – 192 p.

31. Radtke B. Mystisches erleben und philosophische erkenntnis im islam. Unio mystica und coniunctio. // Saekulum 41, 1990. – P.1-9.

32. Svirì S. Hakim Tirmidhî and the Malâmatî Movement in Early Sufism. The Heritage of Sufism vol. I, ed. L. Levisohn, Oxford, Oneworld Publications: 1999, <http://www.goldensufi.org/4.1bSSMalamati.html>.

МУНДАРИЖА

Дебоча..... 3

АБУ ИСО МУҲАММАД ТЕРМИЗИЙ

Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислам Каримов Абу Исо Муҳаммад Термизий ҳақида.....	8
Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Миромонович Мирзиёев Абу Исо Муҳаммад Термизий ҳақида	10
Буюк алломалар Абу Исо Муҳаммад Термизий ҳақида	11
Ҳадис илмига бахшида умр	12
Абу Исо Муҳаммад Термизий даври	16
Имом Термизий даврида ҳадис ва унга оид илмлар	17
Абу Исо Муҳаммад Термизий	20
Илм талабидаги саъй-ҳаракатлар	22
Илм излаб олис юртларни кезиш... ..	22
Ўз даврининг буюк олимлари билан мулоқоти	23
Имом Термизий – Имом Бухорийнинг шогирди.....	24
Имом Бухорийнинг эътирофи	26
Абу Исо Муҳаммад Термизий фақиҳ сифатида.....	27
Термизийнинг юксак фазилатлари ва ахлоқий сифатлари.....	29
Термизийнинг юксак илмий салоҳияти ва фавқулодда иқтидори.....	32
Термизийнинг машхур устозлари ва шогирдлари	33
Абу Исо Муҳаммад Термизий ва унга замондош олимлар.....	34
Термизий ва Имом Муслим	35
Имом Термизийнинг Имом Бухорийдан фойдаланган мавзулари.....	36
Термизий асарлари.....	37

«Жомеъ ус-сахих»	38
«Жомеъ» асарида фикҳ масалалари	52
Термизийнинг «Аш-Шамои́л ун-набавийа» асари...	58
«Аш-Шамои́л ун-набавийа» асарини бобларга ажратиш.....	61
Ҳадисларни ривоят қилиш услуби	63
«Аш-Шамои́л» ҳадисларининг даражалари	64
«Аш-Шамои́л» асарига уламоларнинг таҳсини	66
Термизийнинг «Ал-Жомеъ» ва «Аш-Шамои́л ун-набавийа» асарларига ёзилган шарҳлар	67
Термизийнинг «Илал фи-л-ҳадис» асари.....	74
Илму амали ибратли аллома.....	76
Абу Исо Муҳаммад Термизий меросидан намуналар	78
Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати:.....	80

ҲАКИМ ТЕРМИЗИЙ

Сўзбоши.....	83
Алломанинг ҳаёт йўли.....	84
Термизийнинг «Ҳаким» номи хусусида.....	94
Ҳаким Термизийнинг валийлик ҳақидаги қарашлари.....	97
Алломанинг устоз ва шогирдлари.....	101
Ҳаким Термизийнинг илмий мероси.....	107
Ҳаким Термизийнинг ҳадис илмига оид фаолияти	112
Аллома шарафига юксак эҳтиром	119
Ҳаким Термизийнинг асарларидан намуналар.....	122
Саломлашиш ҳикмати.....	122
Садақани тиланчининг қўлига тутқизишнинг ҳикмати	125
«Ал-амсал мин ал-китаб вас-сунна» китобидан	128
Маърифат тарбияси хусусида	130
Масоил аҳли Сарахс китобидан.....	133
Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати	139

У.М.Уватов
И.С.Усмонов

ТЕРМИЗЛИК ИККИ АЛЛОМА

*Тадқиқот ЎзР ВМ ҳузуридаги ФТРМҚ амалий
лойиҳалари доирасида амалга оширилган.*

«Тошкент ислом университети»
нашриёт-матбаа бирлашмаси
Тошкент – 2017

*Ношир: С.Саиджалолов
Муҳаррир: С.Очилов
Бадий муҳаррир ва
саҳифаловчи: Л.Абдуллаев
Матн терувчи: З.Алимова*

Буюртмачи: Ўзбекистон Республикаси
Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
Нашриётнинг гувоҳнома рақами АИ № 224. 2012 й. 16 ноябрь.
Босмахонага 2017 йил 11.05.2017 да берилди.
Бичими 84×108 $\frac{1}{32}$ Шартли б.т. 8,3. Нашр т. 8,5.
Адади 2000 нусха. Буюртма № 42
Баҳоси шартнома асосида.

«Тошкент ислом университети» нашриёт-матбаа
бирлашмаси босмахонасида чоп этилди.
100011. Тошкент ш. А.Қодирий, 11.